

ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI

FAKULTA PEDAGOGICKÁ

KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

OSTŘE SLEDOVANÉ VLAKY – LITERÁRNÍ PŘEDLOHA A FILM

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Zuzana Karasová

Specializace v pedagogice, obor Český jazyk se zaměřením na vzdělávání

Vedoucí práce: PaedDr. Jiří Staněk, CSc.

Plzeň 2014

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně
s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

Plzeň, 2. dubna 2014

.....

vlastnoruční podpis

Poděkování

Chtěla bych poděkovat PaedDr. Jiřímu Staňkovi, CSc. za cenné rady, ochotu a věcné připomínky při tvorbě této bakalářské práce.

Také bych ráda poděkovala své rodině za trpělivost, podporu a pomoc při studiu.

Obsah

1	Úvod	7
2	Fenomén Hrabal	9
3	Vznik prózy Ostře sledované vlaky.....	11
3.1	Kain. Existenciální povídka.....	12
3.2	Fádní stanice	14
4	Ostře sledované vlaky – analýza literární předlohy	15
4.1	Téma	15
4.1.1	Motivy.....	16
4.1.1.1	Kain	16
4.1.1.2	Sebevražda.....	17
4.2	Prostředí.....	18
4.3	Postavy.....	19
4.3.1	Miloš Hrma	19
4.3.2	Výpravčí Hubička	20
4.3.3	Přednosta stanice.....	21
4.3.4	Ostatní postavy.....	22
4.4	Kompozice	23
4.5	Jazyk	24
5	Ostře sledované vlaky – analýza filmového zpracování	26
5.1	Filmový přepis literárního díla	26
5.2	Téma	27
5.2.1	Motivy.....	28
5.2.1.1	Čepice	28
5.2.1.2	Sebevražda.....	29
5.3	Prostředí.....	29
5.4	Postavy.....	30
5.4.1	Miloš Hrma	30
5.4.2	Výpravčí Hubička	31

5.4.3	Přednosta stanice.....	32
5.4.4	Vedlejší postavy.....	32
5.5	Kompozice.....	35
5.6	Jazykové kódy filmu.....	35
5.6.1	Kamera.....	38
5.6.2	Střih.....	39
5.6.3	Zvuk.....	40
5.6.4	Promluvy.....	41
6	Ostře sledované vlaky - srovnání literárního díla a filmu.....	42
6.1	Téma.....	42
6.2	Prostředí.....	44
6.3	Postavy.....	44
6.4	Kompozice.....	45
6.5	Jazyk.....	45
6.6	Scénář a filmové zpracování.....	46
7	Závěr.....	48
8	Seznam literatury a zdrojů.....	49
8.1	Literatura.....	49
8.2	Internetové zdroje.....	50
9	Resume.....	51
10	Přílohy.....	52

1 Úvod

Téma komparace literární předlohy a filmového zpracování díla *Ostře sledované vlaky* Bohumila Hrabala jsem si vybrala proto, že mám velmi ráda jeho prózu. Obdivuji autorův styl psaní, lehkost a nenásilnost popisu těžkých a zásadních chvil v životě obyčejného člověka. Dalším důvodem mého výběru byl fakt, že březnu letošního roku náleží sté výročí narození Bohumila Hrabala. Hrabal byl jedinečná a všestranně nadaná osobnost, kterou znají i lidé, kteří se o četbu příliš nezajímají.

Jedná se o velmi oblíbeného autora, jehož tvorbu využilo i mnoho filmařů. Z nich nejčastěji režisér Jiří Menzel. Hrabalova tvorba se tak stala širokým polem pro působení literárních i filmových kritiků. Byla už mnohokrát a z různých úhlů rozebírána a pečlivě probádána, proto je téměř jisté, že se mé poznatky budou shodovat i s jinými pracemi, vytvořenými na toto téma. Přesto bych se ve své práci pokusila charakterizovat literární dílo *Ostře sledované vlaky*, stejnojmenný film Jiřího Menzela a následně srovnat obě zpracování.

Nejdříve se budu věnovat autorovi samotnému, jeho osobnosti, stylu jeho tvorby a vlivům, které na něj, zejména při psaní *Ostře sledovaných vlaků*, zapůsobily. Dále budu psát o vzniku novely *Ostře sledované vlaky*. Té předcházely povídky *Kain* a *Fádní stanice*, Hrabalem při tvorbě novely upravené a následně použité pro nový příběh většího rozsahu.

V následující části si svou práci rozdělím na dva hlavní oddíly. V první části budu analyzovat znaky prózy *Ostře sledované vlaky* a charakterizovat její složky, v druhé se zaměřím na rozbor filmového zpracování.

První kapitulu, která se bude týkat novely, věnuji tématu a jednotlivým motivům, jež autor použil. Téma knihy je rozděleno na dvě základní části. První linií tvoří téma okupace, které je v knize odsunuto do pozadí. V popředí zůstává linie popisující jak vyhoření mladíka v milostných záležitostech, vedoucích až k jeho pokusu o sebevraždu, tak i jeho následující přerod v muže.

Dále bude následovat charakteristika prostředí a atmosféry, v nichž se děj odehrává. To vše ovlivňuje jednání postav v knize.

V další kapitole se budu zabývat charakteristikou literárních postav, které určují povahu díla. Charakter osob předurčuje i Hrabalův výběr jmen a velmi specifický je i způsob vytváření hlavní postavy.

Pokračování práce zaměřím na kompozici literárního díla. Autor využil dřívějších textů a jejich motivů k vytvoření nového díla. Povídka *Fádní stanice* a existenciální povídka *Kain* se staly podkladem pro tvorbu *Ostře sledovaných vlaků*.

Poslední kapitolu literárního oddílu věnuji jazyku novely a výběru jazykových prostředků, které jsou pro Hrabalovu tvorbu typické.

Pro analýzu novely *Ostře sledované vlaky* a také pro rozbor osobnosti spisovatele Bohumila Hrabala použiji informace z publikace *Bohumil Hrabal*, jejímž autorem je Radko Pytlík¹. Poznatky, vztahující se k tvorbě koláže novely *Ostře sledované vlaky* z existenciální povídky *Kain* a *Fádní stanice*, čerpám z publikace *Kain podle Hrabala*, kterou napsal Jacek Baluch².

Druhou část své bakalářské práce věnuji rozboru filmového zpracování Hrabalovým dvorním režisérem Jiřím Menzelem. Přestože byly spisovatelovy prózy považovány takřka za nefilmovatelné, pan Menzel si našel cestu, jak Hrabalovy hrdiny představit tak, aby se zalíbili i lidem, kteří nečetli knižní předlohu. O úspěšnosti režisérova pojetí svědčí zejména to, že se *Ostře sledované vlaky* v roce 1967 staly teprve druhým československým filmem oceněným Oscarem.

U filmového zpracování provedu analýzu stejných složek jako u jeho literární předlohy společně s rozbohem jazykových kódů, jejichž prostřednictvím film komunikuje s divákem a nahrazuje složky literárního konceptu. Způsoby jazykového vyjadřování budu analyzovat s pomocí publikace *Démanty všednosti* od autorky Stanislavy Přádné³ a kolektivu. Filmovou řeč *Ostře sledovaných vlaků* rozeberu na základě přednášek pana doktora Maška z Katedry výtvarné kultury na Západočeské univerzitě v Plzni, jež jsou určeny pouze pro výuku studentů.

Na těchto základech provedu srovnání mezi literárním dílem a stejnojmenným filmem.

V závěru práce se budu zabývat komparací scénáře a konečné filmové podoby *Ostře sledovaných vlaků*. Scénář, zahrnující literární i technickou podobu, mi poskytli pracovníci Národního filmového archivu v Praze.

¹ PYTLÍK, Radko. *Bohumil Hrabal*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0239-0.

² BALUCH, Jacek. *Kain podle Hrabala*. Přeložila M. HAVRÁNKOVÁ. Praha: Academia, 2012. ISBN 978-80-200-2199-1.

³ PŘÁDNÁ, Stanislava. *Prózy Bohumila Hrabala ve filmu, Ostře sledované vlaky*. In: Filmový sborník historický 1. Film a literatura. Praha: Čs. Filmový ústav, 1988.

2 Fenomén Hrabal

V kapitole věnované fenoménu spisovatele Bohumila Hrabala bych chtěla krátce přiblížit život autora i to, z jakého důvodu se stal jednou z nejdůležitějších osobností české literární tvorby.

Bohumil Hrabal se narodil 28. 3. 1914 v Brně Marii Kiliánové. Bohumilův otec, Mariina první láska, musel záhy narukovat do první světové války a Marii tak nechal svobodnou a samotnou s dítětem. Když se z války vrátil, Marie už měla vlastní život. Svá první léta prožil Bohumil u babičky a dědečka. Až ve třech letech si ho k sobě vzala jeho matka se svým mužem Františkem Hrabalem, který chlapce ihned adoptoval. Přestože mu Francin byl tatínkem, který ho vychoval a měl rád, svého vlastního otce neznal a ani jej nechtěl poznat. To Bohumila velmi poznamenalo a ovlivnilo na celý život i v jeho tvorbě. Nesl si s sebou vinu své tehdy neprovdané matky a pocit vykořeněnosti a provinilosti nemanželského dítěte jej pronásledoval po celý jeho život.

Bohumil nebyl studijní typ, učení ho nebavilo, dostával špatné známky z mravů a pravidelně propadal. Své spolužáky ale bavil svými neustálými nápady a různými vylomeninami, které ještě více popuzovaly všechny učitele. Přesto se dostal až k vysokoškolskému studiu a na přání rodičů vystudoval právnickou fakultu na Karlově univerzitě v Praze, ale povolání právníka nikdy nevykonával.

Pracoval v nejrůznějších profesích od dělníka přes kulisáka až k pojišťovacímu agentovi. Vždy si ale hledal zaměstnání, která by ho co nejvíce přiblížila obyčejným lidem a kde mohl nerušně zachycovat jejich rozmluvy, na jejichž základě vytvářel svá díla.

Dalšími ze základních zdrojů se mladému spisovateli staly milostné eskapády během let studií, které ještě posílily Hrabalův pocit osamělosti a určitého poznamenání, kvůli němuž se stylizoval do biblické postavy Kaina. Tento motiv byl Hrabalem několikrát použit během jeho tvůrčího zrání. Já bych se chtěla zaměřit zejména na dobu, kdy byly uzavřeny vysoké školy. Hrabal se po krátké době vypomáhání v nymburském pivovaru dostává do služeb Spotřebního družstva železničních zaměstnanců. Různé funkce na dráze se pro něj staly životním osudem. Hovory prostých pracovníků dráhy ho inspirovaly až do konce života.

V rámci práce u dráhy, u které se rozhodl zůstat a stát se výpravčím, se dostává k cestování. Díky němu poznává různá prostředí a získává nové zážitky. Ke konci

války nastupuje jako výpravčí ve stanici Kostomlaty nad Labem. Zde prožívá i dny osvobození v roce 1945. Železničního prostředí využívá nejen v povídkách *Kain*, *Fádní stanice* a *Legenda o Kainovi*, ale také v novele *Ostře sledované vlaky*. Velkým zdrojem inspirace mu byl i bratr Františka Hrabala Josef, zvaný Pepin. Pepin, Bohumilův velký vzor, byl známý vypravěč příběhů, které z něho sršely jako vodopád. Některé příhody sám prožil, jiné od někoho zaslechl a zapamatoval si je. Jako malý s ním Bohumil chodil do místních podniků a spolu s ostatními návštěvníky naslouchal jeho vyprávění. Když Bohumil povyrosl, po vzoru strýčka Pepina popíjel pivo a vyprávěl příhody místo něho.

Hrabalovi šlo při psaní o zachycení všedního okamžiku a pravé reality prostřednictvím obyčejných lidí. Díky své eidetické paměti byl schopen zapamatovat a vybavit si sebemenší zajímavé okolnosti a příběhy různorodých lidí. Příběhy vnější skutečnosti, v kontrastu se subjektivním prožitkem autora, tvořily hlavní aspekt Hrabalovy poetiky konfrontací a kontrastů. Proto se Bohumil Hrabal stal známým básníkem i spisovatelem. Ke všeobecné oblibě také přispěla možnost ztotožnění se s hlavními postavami, jež vždy stály na okraji společnosti. Směšné a zdánlivě nedůležité osůbky, často postavené ve vypjaté situaci před zásadní rozhodnutí jejich života, se s nimi vypořádávaly po svém.

V následujícím vývoji na Bohumila Hrabala působilo velké množství vlivů. Mezi ně lze zařadit autorův vstup do KSČ krátce po osvobození od německé okupace i rychlé vystoupení ze strany, dokončení vysoké školy, časté změny zaměstnání a bydliště. Významné pak bylo seznámení s výtvarníkem Vladimírem Boudníkem, který se k němu později i nastěhoval.

V roce 1963 se Hrabal stal spisovatelem z povolání. Během svého života vytvořil nepřeberné množství textů, povídek, románů a koláží, které se stále těší velké oblibě čtenářů. To dokazuje i četnost překladů jeho děl, stejně tak jako velké množství filmových předpisů jeho knižních předloh.

3 Vznik prózy *Ostře sledované vlaky*

Bohumil Hrabal se k zaměstnání na železnici dostal v roce 1939, kdy byly Čechy obsazeny Němci. Následovalo uzavírání vysokých škol, včetně Právnické fakulty v Praze, kterou Hrabal už čtyři roky navštěvoval. Měl velké štěstí, že se ho uzavření škol dotklo jen ukončením studia. Byl svědkem toho, jak Němci zatýkají a odvázejí jeho spolužáky k výslechům a do koncentračních táborů.

Ukončení studií ho nijak nemrzelo, protože ho práva nebavila. Našel si práci u notáře a později v železničním družstvu, kde pracoval jako písař. U jednotvárné práce se notně nudil, a tak se přidal k dělníkům. Podbíjel a vyměňoval na dráze pražce, naslouchal rozhovorům lidí, mezi kterými pracoval. Když omylem nechal vybuchnout rozbušku, poslali ho za trest dělat písaře na nymburské nádraží. V Hradci Králové nastoupil do kurzu pro výpravčí a stal se železničním elémem.

Na nádraží v Kostomlatech složil zkoušku na výpravčího a zde také nastoupil v roce 1942 do služby. Přestože se jednalo o velmi nebezpečnou a nešťastnou dobu, byl Hrabal nadšený a svou práci miloval stejně jako svou krásnou novou uniformu. Zážitky a dojmy z této doby jej provázely po celý život a prostupovaly i jeho celoživotní tvorbou.

Staly se také jeho primární inspirací k sepsání existenciální povídky *Kain* a *Fádní stanice* a následnému propojení k většímu útvaru – novele *Ostře sledované vlaky*. Často se při výkonu služby ocitl v mezních situacích. Například když partyzáni odmontovali část kolejí, což zapříčinilo Hrabalovo setkání s velitelem vojáků SS, nebo když vyhodili vlak s municí do povětří, což později použil jako motiv ve svých knihách. Radoval se ze svého zaměstnání a děsil se chvíle, kdy vojska Rudé armády osvobodí Čechy a on se bude muset znovu stát studentem práv.

Novela *Ostře sledované vlaky* vznikla jako koláž Hrabalových existenciálních povídek *Kain*, *Utrpení starého Werthera* a povídky *Fádní stanice*. Základem prózy *Kain* byl milostný román *Utrpení mladého Werthera* od Johanna Wolfganga von Goetha. Hlavní hrdina v něm spáchá sebevraždu po odmítnutí lásky k Lotte. Při psaní této existenciální povídky se inspiroval i románem *Cizinec* od spisovatele Alberta Camuse, kde bez zdánlivě zjevného důvodu hlavní postava zavraždí Araba.

Existenciální povídka *Kain*, kterou Hrabal napsal již v roce 1949, posloužila jako podklad pro prózu *Ostře sledované vlaky*. Povídka vyšla v roce 1965 a téměř ihned se po vydání stala předlohou pro divadelní a filmové zpracování, jehož se chopil režisér Jiří Menzel. Ten za něj získal Oscara za nejlepší zahraniční film roku 1967. Hrabal povídku *Kain* použil zároveň jako podklad pro text *Legenda o Kainovi*, vydaný v roce 1968 v knize *Morytáty a legendy*. Povídka *Kain* v původním znění byla otištěna až v knize *Schizofrenické evangelium* v roce 1990.

3.1 **Kain. Existenciální povídka**

Hlavní postavou povídky *Kain* je mladý výpravčí Miloš Hrma, který se jednoho dne rozhodne ukončit svůj život. Zakoupí si jízdenku do Bystřice u Benešova. Během cesty vyděsí jednu cestující tím, že vede řeči o smrti. Ve vlaku potkává konduktérku Mášu, která mu ukáže jejich k sobě z lásky spleené fotografie a Miloš začne pochybovat o svém plánu. Po skončení služby si Máša odvede Miloše k sobě domů. Po společně strávené noci Miloš utíká od spící Máši se dvěma břitvami v kapsách, pokračuje do Bystřice a chce dokončit svůj plán. Tam si najímá pokoj, vstupuje do vany plné horké vody, podřezává si zápěstí a po chvíli omdlévá. Probouzí se až po nějaké době v nemocnici.

„Doktor Gall do mne napumpoval postupně krev tří dárců krve, dle maximálních cen. A tak jsem neumřel. Novost, po které jsem toužil, se stala realitou a já jsem byl někdo jiný. Sice jsem měl své jméno napsáno na černé tabulce nad hlavou, ale ta krev mi hrnula jiné myšlenky, spláchla ze mne saze a vytapetovala můj mozek jinými nápady. Kdyby nebylo té rány na zápěstí, ani bych si nevzpomenul.“⁴

Na návštěvu za ním do nemocnice přichází Máša a Miloš se rozhodne vzít si ji za ženu. Doktor Gall nedokáže pochopit, proč si Miloš chtěl vzít život. Ten se doktorovi svěruje se svou teorií: odejít ze života šťastný, dobrovolně a v plné síle. Po propuštění z nemocnice si Miloš, o deset kilogramů lehčí, uvědomuje, že se minulosti už nezbaví a že ho bude doprovázet po zbytek života. Krátce po návratu na dráhu se znovu setkává se smrtí. Díky obrovskému štěstí přežije cestu v transportu SS. Pak Máša

⁴ HRABAL, Bohumil. *Židovský svícen: Kain*. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 16-17.

Milošovi sděluje, že spolu budou mít dítě, a mladík ji chce představit svým rodičům. Při cestě za svou milou je však Miloš zastřelen hlídkou, dohlížející na transport zajatců.

Povídka *Kain* svou velkou částí posloužila k vytvoření nové prózy *Ostře sledované vlaky*. Skutečnost, že se jedná o existenciální problém, je obsažena už v názvu povídky.

Na rozdíl od *Ostře sledovaných vlaků* jeden ze zásadních motivů – sexuální dysfunkce – však v *Kainovi* chybí. Dalším rozdílem se stává využití motivu smrti v obou verzích. Milošova setkání se smrtí vyznívají v povídce *Kain* odlišněji než v *Ostře sledovaných vlacích*. Mladíkova sebevražda v *Kainovi* nemá zásadní důvod, je prostým lidským rozhodnutím a svobodným symbolickým aktem na rozdíl od *Ostře sledovaných vlaků*, kde se Miloš hodlá vzdát svého života kvůli selhání v milostné situaci. Podruhé se Miloš se smrtí setkává, když partyzáni odmontují kolejnice před příjezdem ostře sledovaného transportu. Miloš, jediný stojící na perónu, je donucen do tohoto vlaku nastoupit. Z něj Miloše propouští hejtman, když si všimne jizev na mladíkově zápěstí. Sám má jizvu přes celou tvář, a tak ho nečekaně propouští. V povídce *Kain* hejtman Miloše z vlaku propustí bez zjevného důvodu. Třetí konfrontace se smrtí se stává Milošovi osudnou. I v tomto případě lze objevit v obou textech rozdíly. V novele *Ostře sledované vlaky* Miloš umírá po vykonaném hrdinském činu, když shodí nálož na ostře sledovaný transport. Tomu předchází úspěšný přerod v opravdového muže, a proto může umřít. V tomto smyslu je smrt určitým završením oproti mladíkově sebevraždě, která znamenala jeho selhání. V *Kainovi* byla sebevražda symbolem naplnění a náhlá smrt z rukou německé hlídky znamenala ukončení veškerých nadějí a také slibné budoucnosti mladíka s milovanou Mášou čekající jeho dítě.

Oba texty se navzájem doplňují a vysvětlují. Jako první příklad lze použít Milošův vnitřní monolog během jeho umírání vedle německého vojáka v *Ostře sledovaných vlacích*, který je vlastně zakončením povídky *Kain*. Další příklad spatříme v motivaci velitele transportu k propuštění mladého muže na svobodu. Jacek Baluch ve své knize *Kain podle Hrabala* píše:

„*Kain se odvolává na biblický mýtus, takže můžeme stopy na zápěstích přečíst jako znamení, které Kaina chrání před smrtí z lidských rukou, a proto ho musí německý hejtman propustit. A zároveň však tento hejtman-d'ábel ví, že Kain už je stejně odsouzen jako ten, který odhodil Boží dar života, když se pokusil o sebevraždu. Koneckonců Kain*

je stejně „jeho“, umře. Proto ho nazývá „kamarádem“, protože – v něm poznává svého!“⁵

3.2 Fádň stanice

Fádň stanice je krátká šestistránková povídka, která Hrabalovi posloužila pro další podklad k tvorbě novely *Ostře sledované vlaky*. Vyšla v knize *Poupata* jako součást většího celku *Setkání a návštěvy*. Samostatně už nikdy nevyšla.

Jedná se o narativní anekdotickou povídku, jejíž některé motivy se později objevily v novele i ve filmu *Ostře sledované vlaky*. Prvním takovým motivem je rozbití návěstidla za účelem zpomalení ostře sledovaného transportu, aby na něj mohl být shozen balíček s výbušninou. Jako další motiv autor užil orazítkování zadečku telegrafistky Zdeničky staničními razítky a následný příjezd dopravního vedoucího Slušného a disciplinární řízení s výpravčím Hubičkou. Tento motiv je z celé povídky propracován nejhloběji. V povídce se střídá tradiční narativ s moderním, jenž ale ve většině povídky převládá.

Povídka začíná představením místa, kde se děj odehrává, a také uvedením pana přednosta. Pokračuje představením osazenstva kanceláře přednosta stanice. Sedí zde čtyři muži a vyprávějí si vtipné příhody, které zažili za léta ve službě. Z obsahu je zjevné, že si je muži vyprávějí často a rádi a také v průběhu mění své role. Čtenář z vyprávění pozná, že všichni účastníci konverzace nejen pracovali na dráze, ale také to, že vypravěč už ve staničce nepracuje. Povídka končí výzvou pana přednosta vypravěči, aby se vrátil na své původní místo u dráhy, a jejich rozloučením, při kterém doufá, že se zase brzy sejdou a budou si vyprávět ty samé staré historky.

⁵ BALUCH, Jacek. *Kain podle Hrabala*. Přeložila M. HAVRÁNKOVÁ. Praha: Academia, 2012, s. 25.

4 Ostře sledované vlaky – analýza literární předlohy

4.1 Téma

V námětu *Ostře sledovaných vlaků* se objevuje v první řadě okupační tematika. Ta je ale upozaděna zdánlivě prostým a malicherným problémem hlavního hrdiny Hrmy.

Příběh je vyprávěn dospívajícím mladíkem Milošem, železničním elémem, který se po svém sexuálním selhání neúspěšně pokusí o sebevraždu. Po vyléčení se vrací zpět na stanici a jeho život se pomalu vrací do vyjetých kolejí. Osobní sexuální problém ho však provází dál, přestože kolem něj právě doznívá druhá světová válka. Stanicí, kde Miloš pracuje, neustále projíždějí nacistické transporty plné vojáků a munice. Řešení Milošových trablů najde až výpravčí Hubička, v okolí známý jako šikovný svůdník, když přesvědčí odbojáčku Viktorii Freie, aby Miloše zbavila panictví. Jako nový člověk se pak Miloš zhostí nebezpečného úkolu zneškodnit nacistický vlak plný munice a sám při tomto činu tragicky umírá.

Protože se Milošův svět točí kolem sexuálních záležitostí, okupační problém řeší jen povrchně. Není mu vlastní, a proto se v próze téma okupace objevuje jen v určitých situacích. Stejným způsobem probíhá celý příběh staničky v Kostomlatech, kde všichni zaměstnanci prožívají svá osobní dramata, a válka se do jejich životů promítá jen okrajově. Podobně i místní odboj probíhá, jako kdyby byl součástí každého všedního dne. Prožitky účastníků děje jsou v souvislosti s válečnou situací groteskní a zdánlivě nedůležité a ostře kontrastují s obrazy vystupujícími z válečného kontextu.

Jednotlivé obrazy jsou zachyceny očima nevinného mladíka Miloše, který je popisuje jakoby mimochodem. Čtenář si však uvědomuje, v jak nebezpečné situaci se Miloš nachází a že se všechno může každým okamžikem radikálně změnit. Autor tak Milošovým očima ukazuje krutost a tragičnost války, kterou trpí nevinní lidé na obou stranách, ale také z toho vyplývající soudržnost obyčejných lidí ocitajících se v mezních situacích.

V těchto případech Hrabal využívá tzv. poezie krutosti, prostřednictvím které popisuje tragické následky světové války:

„Z vagónu trčely rohy hovězího dobytka, několik hlav se vzpínalo a obracelo na perón oči, byly to velké kravské oči, plné zvědavosti a smutku. A skoro v každém tom

vagónu byla produpnutá podlaha a tou dírou trčela kravská noha, odřená, nehybná, promodralá...ale tohleto já jsem neměl rád, tohleto jsem nesnášel, když vozili hladová telata a vlak mi stál v stanici, aspoň jsem jim pootevřenými dveřmi kastláku podal prsty, aby jim na chvílku nahradily vemeno, ale tohleto jsem neměl rád! ani ty vozy kůzlátek, když je svázeli řezníci, ty nožky převázané provazem tak, že odumřely, to jsem nesnášel, ach nesnášel, ani když v mrazech vozili v otevřených patrových vagónech prasata na pražská jatka, prasata s hlavičkami u sebe, prasata, která se bála pohnout, jediným pohybem že by z nich vyprchalo ještě víc teplo, prasátka se zmrzlými nožkami, porcelánovými kopýtky! ach to jsem nikdy neměl rád! ani když je vozili v letních parních dnech, bez vody, až z Maďarska, celý vlak prasat s otevřenými tlamami, tak otevřenými žízni, jak žízni umírající pták...“⁶

4.1.1 Motivy

4.1.1.1 Kain

Kain byl podle biblické knihy Genesis prvorozený syn Adama a Evy, který se narodil po jejich vyhnání z Edenu. Stal se rolníkem a jeho bratr Abel pastýřem. Po čase přinesl Kain Hospodinu obětní dar z plodů země. Abel přinesl jako dar nejlepší ovci ze svého stáda. Hospodin přijal Abelův dar a na Kainův ani nepohlédl. Ten se pak rozhněval, a když byl s Abelem na poli, zabil ho. Po zabití bratra byl Kain Hospodinem potrestán nejistým životem, při kterém nemohl najít klid. Měl chodit po světě se znamením na čele, které ho předurčovalo k nestálému a neklidnému životu. Zároveň ho však ochraňoval od smrti z lidských rukou.

Bohumila Hrabala už od dětství pronásledoval jakýsi pocit viny. Připadal si poznamenaný a ztotožňoval se s Kainem. Důvodem mohl být pocit nemanželského dítěte, který si s sebou nesl vinu po celý život.

Motiv poznamenaní a odvrhnutí použil právě při psaní povídky *Kain*, kde německý velitel propouští hlavního hrdinu poté, co si všimne jizev na mladíkových zápěstích. Propouští ho zřejmě proto, že jej jako Bohem poznamenaného nemůže zabít. Zároveň si nejspíš uvědomuje, že mladík, který se pokusil spáchat jeden z nejtěžších

⁶ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 45.

křesťanských hříchů, sebevraždu, je již stejně odsouzen ke smrti z Hospodinových rukou.

K tomuto zjištění však nedojdeme prostřednictvím novely *Ostře sledovaných vlaků*, ale pouze v souvislosti s výkladem existenciální povídky *Kain* a pozdější *Legendy o Kainovi*. Jen tak se můžeme dostat ke kompletnímu vysvětlení.

4.1.1.2 Sebevražda

Sebevražda je v *Ostře sledovaných vlacích* jako dobrovolná smrt užita v ostrém kontrastu se smrtí danou osudem. V knize se s motivem smrti v obou verzích setkáváme hned několikrát. Sebevražedný úkon má hlubší význam ve všech Hrabalových dílech, kde navazuje na téma poznamenaného bratrovraha (*Kain*, *Ostře sledované vlaky*, *Legenda o Kainovi*). Těžké morální provinění, sebevraždu, Bohumil Hrabal uvádí do souvislosti se smrtelným hříchem, bratrovraždou Abela Kainem.

K tématu se sám autor vyjádřil v *Post scriptu* přidaném k vydání *Legendy o Kainovi* v roce 1968.

„P. S.

*Počátek této tragédie je v tom, že dva dobří bratři obětovali Hospodinovi, který ale z nepochopitelných důvodů na jednu oběť vzhlédl a na druhou se ani nepodíval. Tím Hospodin z Kaina udělal bratrovraha, tuláka a běhouna se znamením na čele, aby výčitkami svědomí se zabíjel jen Kain, sám a sám. Lze se domnívati, že Kain od té doby žil v permanentní situaci protikladů mezi svobodou a nesvobodou, determinismem a indeterminismem svého žití. Postupujeme-li s Kainem z přítomnosti do budoucnosti, musíme sdílet s Kainem jeho svobodu, a tedy indeterminovanost jeho rozhořčení na Hospodina jako na intelektuálního původce bratrovraždy. Díváme-li se však na Kainovu situaci ze stanoviska majitele všech časů, Hospodina, s odporem pochopíme, že Kainův život byl už předem determinován při obětování, aniž Kain co udělal, ba naopak, že byl označen na čele už v situaci, kdy nevinně obětoval. Tento příběh ze stanoviska mladého železničního úředníka jsem napsal v roce 1949, uložil do šuplíku k ostatním textům, po letech jsem tuto legendu s dalším textem spletl v copánek, který jsem nazval *Ostře sledované vlaky*. Ted' legendu předkládám pietně bez oprav, aby*

čtenář věděl, o co jsem se před lety zajímal. Můj Kain provádí bratrovraždu sám na sobě, sebevraždou.“⁷

4.2 Prostředí

Děj novely se odehrává během únorových dnů v roce 1945 na konci druhé světové války v malé stanici Kostomlaty nad Labem. Na začátku novely, když se seznamujeme s Milošovou rodinou, je nám představeno městečko a jeho okolí. Většina příběhu se však odehrává v malé omšelé staničce poblíž Nymburka a na jejím nástupišti. Velmi detailně autor popisuje vybavení dopravní kanceláře i kanceláře přednosta stanice. Epizoda, kde Miloš „pohoří“ u své milé Máši, se odehrává ve fotografickém ateliéru v Karlíně, který vlastní Mášín strýc Noneman. Z tohoto prostředí pramení veškerá Milošova traumata a problémy, a tak se rozhodne spáchat sebevraždu. Místo určené k ukončení svého života si vybere náhodou a odjíždí do Bystřice u Benešova, kde si najímá pokoj v hodinovém hotelu. Po situaci, při níž je však zedníkem zachráněn, stráví dlouhou dobu v nemocnici, než se znovu vrátí ke své práci na dráze.

S prostředím souvisí i atmosféra doprovázející děj knihy. Příběh je ovlivněn napjatým ovzduším konce druhé světové války, kdy říšská vojska začínají ustupovat a zároveň vrcholí činnost odboje. Okolím znějí nálety a němečtí vojáci pomalu ustupují ze svých stanovišť. Není to doba lehká pro nikoho, protože smrt si nevybírá, a Němci už nemají co ztratit.

Pro příběh využil autor skutečné události z 2. března 1945, kdy u vlakové stanice Stratov nechali partyzáni ze skupiny Podřipsko vybuchnout nacistický muniční vlak pomocí nálože ukryté uvnitř vlaku. Zároveň Hrabal pro novelu *Ostře sledované vlaky* využil autobiografické zážitky a vlastní zkušenosti z doby, kdy sám pracoval jako výpravčí ve stanici Kostomlaty nad Labem nebo jako pomocník na dráze.

⁷ HRABAL, Bohumil. *Kafkárna: Legenda o Kainovi*. Praha: Pražská imaginace, 1994, s. 327.

4.3 Postavy

4.3.1 Miloš Hrma

Miloš Hrma je hlavní postavou novely. Jde o nesmělého mladíka, který prochází nelehkým obdobím svého života, když se zaučuje v malé staničce Kostomlaty na pozici výpravčího. Mladík je právě zamilovaný do průvodčí Máši, a když se mají pomilovat, Miloš selhává a ze zážitku si odnáší veliké trauma. Jeho ponížení je tak veliké, že se rozhodne spáchat sebevraždu. O charakteru jeho postavy vypovídá prvoplánově i jeho příjmení, které je zřetelně spojeno se sexualitou. Miloš je velmi plachý, citlivý a stydlivý mladík. Představuje Hrabalova pábitele, bezprostředního prostáčka, vyprávějícího o situacích a obrazech kolem sebe. Mladík je outsiderem společnosti, poznamenaným rodinnou historií. Středem pozornosti lidí v okolí se Miloš stává také kvůli jizvám na zápěstích.

Jeho rodina je odsuzována většinou obyvatel městečka, mnoho z nich totiž Milošovým příbuzným závidí. Lidé si pamatují, jak Milošův pradědeček Lukáš dostával od osmnácti let rentu, potuloval se po městě a posmíval se lidem, kteří tvrdě pracovali. Milošův dědeček byl hypnotizér a lidé v jeho povolání viděli co největší snahu vyhnout se poctivé práci. K větší oblíbenosti u místních obyvatel nepomohlo ani to, že chlapcův dědeček šel jako jediný proti nacistickým tankům a snažil se je silou myšlenky zastavit. Za lenost odsuzovali i Milošova otce, jenž pracoval celý život na dráze jako strojvedoucí. Od svých osmačtyřiceti let byl v penzi, a tak dostával zaslouženou rentu.

Milošovo postavení eléva, adepta na výpravčího, nese prvek iniciační⁸ prózy. Kromě toho je také adeptem na statut muže, kterým se zoufale touží stát. Jeho mistr a učitel, výpravčí Hubička, Miloše zasvěcuje nejen ohledně pracovních znalostí, ale také do tajů sexuálního života.

Přestože v pozadí doznívá válečný konflikt, veškeré Milošovy problémy se odvíjejí hlavně od jeho sexuální neschopnosti. Když se svého komplexu zbaví, jakoby mimochodem na sebe vezme odpovědnost za protifašistickou sabotáž. Při ní však tragicky umírá.

⁸ *Literatura zasvěcení* – popis proměny školeného adepta, žáka či učně v zkušeného jedince s pomocí a pod dohledem mistra či učitele. Proměna může být fyzická (často s erotickým podtextem) nebo i duchovní.

„Ne, nikdy jsem nebyl tak klidnej...ach´ povídám, ´já jsem mužskej, já jsem mužskej zrovna tak jako vy, pane výpravčí, mužskej jsem, a to je krásný, všechno už ze mne spadlo, takhle...´ vzal jsem se stolu dlouhé nůžky a stráhl jimi, ´takhle jsem se odstříhl od minulosti, ´zasmál jsem se a zvedl telefon.“⁹

Většina vyprávění je vedená prostřednictvím vnitřního monologu, subjektivního vyprávění, které odkrývá nitro introvertního mladíka.

4.3.2 Výpravčí Hubička

Hubička je Milošovým vzorem a hrdinou, zároveň i jeho rádcem a učitelem. Mladík ho obdivuje kvůli jeho milostným zážitkům i životním zkušenostem. V Milošových očích ještě více stoupne, když vyjde na povrch aféra se Zdeničkou Svatou, telegrafistkou, které výpravčí během pracovní doby potiskl pozadí všemi staničními razítky. Z erotického dobrodružství vznikne obrovský problém, který zkomplikuje situaci i přednostovi stanice. Hubička si z průšvihů nic nedělá, dál stojí na perónu, hvízdá si a pozoruje nebe.

„ a výpravčí seděl na židli, nohu přehozenou přes nohu, na koleni služební čepici, pleš se mu leskla a úředníci z ředitelství z Hradce, když se podívali na tu jeho pleš a pak na krásnou telegrafistku, vzdychli a vrtěli hlavou a potom s větším zaujetím vnikali do případu pro zločin omezování osobní svobody. A já jsem sloužil, stavěl jsem návštěvidla do polohy volno a zase na stůj, cítil jsem, jak výpravčí sleduje všechny vlaky, které mi projíždějí stanicí, jak mne kontroluje, výpravčí Hubička byl vždycky můj ideál, už v Dobrovicích, kde mně zaškoloval, kdy dovedl jednou rukou sjednávat křižování do jedné stanice a druhou rukou telegrafovat do druhé stanice zátěž. A teď tady seděl jak před soudem, cítil jsem, že jak dopravní šéf, tak rada Zednicek, oba ti úředníci by chtěli Zdeničce udělat totéž, co udělal výpravčí Hubička, ale byli příliš zbabělí, tak jako všichni, příliš se báli, jediný, kdo se nikdy nebál, byl výpravčí Hubička, který teď seděl a kochal se svou slávou.“¹⁰

⁹ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 77.

¹⁰ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 53-54.

Milovník Hubička je ale zároveň i strůjcem odbojářské akce, během níž má dojít k výbuchu ostře sledovaného německého transportu. Pro Miloše je proto poněkud překvapením, když má Hubička před chystanou sabotáží strach, protože si uvědomuje následky, které může jejich hrdinská akce mít.

Hubička je dalším typem Hrabalova pábitele, projevujícím se plynulým vyprávěním svých milostných zážitků.

4.3.3 Přednosta stanice

Přednosta stanice směřuje veškerou činnost ke svému povýšení. Jeho radostí je chov domácích holubů a vylévání si vzteku na klidnou mlčenlivou manželku. Jen někdy, když přednostově ženě dojde trpělivost, dokáže svého manžela zkrotit. Přednosta je mužem, který se povyšuje svou pracovní pozicí nad ostatní a nezapomíná všem lidem okolo naznačovat, že jejich obyčejný svět je pod jeho úroveň. U podřízených se snaží budovat respekt, ale svou urputnou snahou se stává spíše směšným a autoritu u nich rozhodně nevzbuzuje. Typický je pro něj cholerický křik do světlíku, do něhož vkládá nadávky na současný svět a na Hubičkův milostný život.

„A pan přednosta rozzlobený běžel do dveří stanice a zasyčel: ‘Hubičko, už to ví i sama paní Hraběnka Kinská!...’ A otočil se ve dveřích a kýval strašlivě vážně hlavou a potom rovnou po schodech do kuchyně, kde nejdřív několikrát udeřil židlí o podlahu, až v dopravní kanceláři padala omítka ze stropu, a potom hulákal do světlíku: ‘Kletba erotického století! Všecko je přeerotizováno! Jen erotická dráždidla. Výrostci i děti se zamilovávají do děvčátek pasoucích husy! Milostné tragédie okoukané z četby a erotických filmů! Na soud s pisateli a vychovateli a prodavači pornografických knih a obrazů! Pryč se zrudnou obrazotvorností mládeže!’“¹¹

Celá jeho životní snaha o povýšení a získání „inspektorské zahrádky“ selhává poté, co se provalí aférka výpravčího s telegrafistkou, protože problém svědčí o poměrech na místní stanici. Přednosta je zničen a ukládá svou novou uniformu do skříně, zatímco Hubička si s nadhledem dál potměšile hvízdá.

¹¹ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 26.

4.3.4 Ostatní postavy

Hrabal ostatní postavy *Ostře sledovaných vlaků* představuje prostřednictvím jejich vlastních krátkých epizodických příběhů, z nichž každý má svou vlastní pointu.

Jednou z takových postav je například strojvedoucí Kníže, který tráví svůj volný čas malováním a právě se učí malovat moře podle pohlednice.

Další postavou je dopravní šéf Slušný, člen komise, přijíždějící k projednání Hubičkovy aféry se Zdeničkou Svatou. Před Slušným se třesou přednostové a výpravčí všech okolních stanic.

S komisí přijíždí i rada Zednicek. Ten nosí v kapse mapu Evropy a při každé příležitosti na ní demonstruje, jak si právě ve světě vedou říšská vojska. Mapa má od nošení po kapsách vydřené díry, a tak radovi ve výkladu scházejí nejrůznější evropské země, vypadající na mapě jen jako prázdná místa. Komičnost této postavy ještě umocňuje jeho vlastní snaha působit jako Němec, přestože vůbec neumí německy. Své „německé“ příjmení získal, stejně jako jeho syn, odstraněním interpunkce. Také nadšení pro „postupy“ říšských vojsk, která podle něj bojují za svobodnou Evropu, doplňuje komické vyznění Zednickovy figury. Jelikož se ale příběh odehrává v posledních dnech druhé světové války, vojska jsou naopak nucena k ústupu a jejich úspěch je tedy jen smyšlený. Typická je pro něho věta, kterou pronese před odjezdem komise po rozhodnutí pro disciplinární řízení výpravčího Hubičky:

„Češi, víte, co jsou?“ řekl rada Zednicek, smějící se bestie!¹²

Z ženských postav je důležité představit přednostovu ženu, trpělivě snášející manželův křik a zehrání na zkaženou dobu. Čtyřikrát do roka se přednostova manželka vzepře a svého muže „srovná do latě“. Ve chvíli, kdy ji Miloš přijde požádat o radu a také o zaučení do „tajů lásky“, se poleká a vysvětluje mu, že už je v přechodu. Kdyby ale byla mladší, Milošovi by nejspíš vypomohla. Sama se totiž přesvědčuje, a také ho ujišťuje, že je „správný mužský“.

Milošovu přerodu v muže pomůže krásná artistka Viktorie Freie, která výpravčímu přináší balíček, v němž se skrývá výbušnina určená ke zneškodnění muničního vlaku. Miloš jí vypráví, proč má jizvy na zápěstích. Viktorie ho následně jeho panictví citlivě zbaví.

¹² Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 56.

Hrabal ve svých knihách vytváří postavy naivních a krásných mladých dívek, které mužským hrdinům zamotají hlavy a dostávají je do nelehkých situací. Jednou z takových postav je konduktérka Máša, se kterou se Miloš setkává krátce po nastoupení k práci na dráze a zamilovává se do ní. Později, když spolu přespávají u Mášina strýčka Nonemana v Karlíně, Miloš selhává při pohlavním styku, a proto se pokusí o sebevraždu.

Poslední ženská postava je telegrafistka Zdenička Svatá, která dostává do malé výpravčího Hubičku poté, když se při jedné službě společně nudí a výpravčí jí potiskne zadeček staničními razítky, včetně datumovky. Její maminka si ráno ale razítek všimne a Hubička se tím dostává do problému.

4.4 Kompozice

Novela *Ostře sledované vlaky* jsou syntézou dvou autorových dřívějších textů, *Kain* a *Fádní stanice*. Existenciální povídku *Kain* napsal Hrabal v roce 1949. Z povídky autor v *Ostře sledovaných vlacích* využil hlavní postavy Miloše Hrmu a jeho přítelkyně Máši. Téma původní povídky se však v novele mění. Existenciální otázka z povídky *Kain*, zda není lepší odejít ze života mladý, šťastný, v plné síle a v rámci vlastního rozhodnutí, se v *Ostře sledovaných vlacích* změní na sebevražedný útěk nešťastného mladíka ze situace, v níž selhává při milostném sblížení se svou přítelkyní.

Z povídky *Fádní stanice* autor do *Ostře sledovaných vlaků* zařazuje postavu přednosta stanice a také příhody o roztrženém kanapi v přednostově kanceláři a razítkování zadečku telegrafistky.

Děj novely je rozložen do dvou rovin. První vytváří Milošův osobní problém se ženami, jenž vyústí až k mladíkově sebevraždě. Druhou linii pak tvoří tíživá doba konce války. Do těchto rovin charakterizujících paralelní kompozici je včleněn ještě jeden proud, tvořený zdánlivě idylickým životem v malé staničce, který je narušován tragikomickými příhodami a směšnohrdinskými činy místních obyvatel.

Novela Bohumila Hrabala se vyznačuje mnohvrstevnatou a složitou kompozicí. Subjektivní vyprávění hrdiny prostupují retrospektivní návraty, které zpřesňují, doplňují a vysvětlují současné jednání hlavní postavy *Ostře sledovaných vlaků*. Kompozice je založena na jedné hlavní linii, ze které jsou vedeny permanentní odchylky. Jedná se o vedlejší epizodické příběhy, mající vlastní pointy. Jako příklad

můžeme použít Milošovy vzpomínky na pokus o sebevraždu, vyprávění přednosty stanice o Hubičkově aféře s telegrafistkou Svatou nebo také vojenský výklad rady Zednicka.

Na *Ostře sledovaných vlacích* je zvláštní dějovost a rozsáhlost, které Hrabal v případě této novely použil poprvé na přání nakladatelství Československý spisovatel a které kontrastují s většinou Hrabalových děl.

4.5 Jazyk

Do příběhu uvádí čtenáře samotný autor ich-formou, v níž pak pokračuje hlavní postava Miloš Hrma; jedná se tedy o narativní charakter prózy. Hrabal v *Ostře sledovaných vlacích* použil svou oblíbenou metodu montáže a zkratky, která v textu působí dojmem střihu ve filmu.

Monology bývají autorem v knize vyjadřovány nepřímou řečí (ad1) nebo použitím polopřímé řeči (ad2):

(Ad1) „*Jedni křičeli, že náš děda je blázen, druzí zase, že ne tak docela, že kdyby se všichni postavili jako náš dědek proti Němcům, se zbraní v ruce, kdoví jak by to s Němci dopadlo.*“¹³

(Ad2) „*A potom se mne zeptal pan výpravčí, kolik je hodin, a odhrnul rukáv z mého zápěstí, a nedíval se na hodinky, ale rovnou na jizvu po vyhojené ráně.*“¹⁴

Jazyk, použitý v novele, vychází z prostředí, v kterém se příběh odehrává. Autor se proto nevyhýbá hovorovým a nespisovným výrazům, místy nechybí ani vulgarismy. Často jsou věty ukončeny bez použití interpunkce. Tyto jazykové prostředky přispívají k autentičnosti popisovaného prostředí a čtenář se tak dokáže lépe identifikovat s postavami v díle.

Hrabal v *Ostře sledovaných vlacích* často užívá německé výrazy, někdy i v celých větách. Němčina se objevuje zejména v extrémních situacích, například když se Miloš dostane do konfrontace se dvěma vojáky SS ve vycházkových uniformách spolu s jejich velitelem, kteří ho vezmou s sebou jako rukojmí do vlaku projíždějícího

¹³ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 12.

¹⁴ Tamtéž, s. 17.

stanicí. Použití německého jazyka souvisí s dobou, ve které se děj odehrává a v níž bylo československé území okupováno nacistickým Německem.

„Solche Schweine ist besser sofort schießen,“ řekl druhý. ‘Dreissig Minuten sofort schießen’ zasyčel první a víc mi narazil ústí parabely mezi žebra.“¹⁵

Velmi zajímavý je také autorův výběr jmen pro vlastní postavy. Ze jména hlavního hrdiny přímo číší sexuální podtext a on sám ve filmu říká, že se mu pro jeho jméno ostatní často smáli. Výpravčího Ladislava Hubičku jeho jméno předurčuje jako velkého obdivovatele žen. Rada Zednicek, jehož původní jméno je Zedníček, se ubráním čárky a háčku ve svém jméně snaží, aby znělo více německy, což dokazuje nedostatečnou znalost jeho němčiny, zvláště když se jedná o typické české jméno. Dopravní šéf Slušný v nás vyvolává dojem někoho zásadového a mravně založeného, což se ukazuje, když přichází na stanici v Kostomlatech a nachází její osazenstvo v dezolátním stavu. Podobný pocit můžeme mít z telegrafistky Zdeničky Svaté. Ta nás ale o opaku přesvědčuje, když přiznává, že si před orazítkováním vlastního zadečku sundala kalhotky sama. Jméno odbojáčky Viktorie Freie můžeme z němčiny volně přeložit jako Vítězslavu Svobodnou a můžeme z něj vyčíst povahu této osoby, která se v příběhu ukazuje jako součást českého odboje.

¹⁵ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 30.

5 Ostře sledované vlaky – analýza filmového zpracování

5.1 Filmový přepis literárního díla

Vedle divadelního zpracování je literární předloha velmi atraktivní a oblíbenou možností pro tvůrce filmu. Díky filmovým podobám románů, povídek a novel se příběhy dostávají k lidem, kteří k četbě vztah nemají. Pokud je filmové zpracování kvalitní, mohou si ho diváci velmi oblíbit, přestože původní znění vůbec nemusí znát. Je však dobré znát i literární předlohu, v leckterých případech může dopomoci k celkovému vyznění filmu. Literární pojetí je filmu nejbližší z důvodu jejich narativní povahy. Filmy i literární texty vyprávějí příběhy prostřednictvím vypravěče.

Filmový snímek je na rozdíl od literárního díla časově omezen. V průměrné délce dvou hodin režisér nemůže stihnout zachytit všechno, co spisovatel vyjádřil v předloze. Na druhé straně film disponuje daleko větším obrazovým rozpětím než literární dílo. Z toho důvodu může divák z určité scény pochopit více, než by mohl vyčíst z literární podoby. Čtenář je vystaven příběhu jen z pohledu, který mu podává autor knihy, vidí jen to, co chce spisovatel. Naproti tomu filmový divák vidí i to, co režisér ani nemusel původně zamýšlet. Některých momentů si ve snímku může divák všimnout až po několikátém zhlédnutí, a proto se mu může zdát, že se film stále mění, zatímco literární text zůstává beze změny. Díky tomu se může divák lépe vcítit do děje a aktivněji se podílet na vlastním prožitku. Přesto zůstává literární předloha vůči filmu z hlediska vypravěče a také díky velkému slovnímu obsahu nedostižná.

Jedním ze základních filmovatelných témat podle literárních textů je lidská existence a životní příběhy prostých lidí.

Prozy Bohumila Hrabala většinou zobrazují obyčejného člověka, který žije svým vlastním všedním životem a je postaven před vyřešení nějaké zásadní situace. Hrabalovy postavy a jejich osudy vyplývající z každodenního života se staly v 60. letech lákavým zdrojem ke zfilmování. V té době nastupovali režiséři mladé generace, představitelé československé nové vlny, kteří už nechtěli zobrazovat klasické hrdiny, ověčené tituly a odměnami. Chtěli prostřednictvím filmu mluvit o skutečné realitě, osobních zkušenostech, vlastních emocích a prožitcích, zbavených patosu doprovázející filmy předešlých let. Přestože byl Hrabal skoro o generaci starší než nastupující režiséři nové vlny a dosud psal jen krátké prozaické útvary, stal se kvůli svému zájmu o tragikomickou lidskost neznámých a často směšných postav, vhodným

příkladem pro zfilmování děl. Spisovatelovo literární zaměření nejprve zlávalo šest režisérů nové vlny (Jiřího Menzela, Jana Němce, Evalda Schorma, Věru Chytilovou, Jaromíra Jireše a Ivana Passera) ke zfilmování jeho povídkového cyklu *Perličky na dně* (1965). Krátce potom, co Hrabal roku 1965 vydal novelu *Ostře sledované vlaky*, se čerstvý absolvent pražské FAMU Jiří Menzel chopil příležitosti vytvořit stejnojmenný film. Ten spatřil světlo světa v roce 1966. Toto ztvárnění nejen že vyneslo oblibu jemu samému, ale také Hrabalovi, k jehož knize se kritika v té době nestavěla zrovna nejlépe. Úspěchu se mu dostalo také proto, že se Menzel s filmem *Ostře sledované vlaky* stal teprve druhým československým laureátem ceny americké Akademie filmových věd a umění. Jeho film byl v roce 1967 oceněn Oscarem jako nejlepší zahraniční dílo. Bohumil Hrabal zůstal pro mnoho režisérů vyhledávaným autorem, největší podíl na jeho zfilmovaných dílech si ovšem může přičíst právě Jiří Menzel.

Přestože byly Hrabalovy prózy považovány za takřka nezfilmovatelné, Jiřímu Menzelovi se v *Ostře sledovaných vlacích* povedlo vystihnout Hrabalovu poetiku a také grotesknost spojenou s všední tragikou. Menzelovy *Ostře sledované vlaky* nejsou pouhým doslovným přepisem Hrabalovy novely, jedná se o svébytné a originální dílo, v kterém je vidět režisérův nezměrný talent a cit pro film. Některé motivy byly upraveny Menzelovou rukou, ale stalo se tak s Hrabalovým souhlasem. Sám Hrabal Jiřímu Menzelovi k *Ostře sledovaným vlakům* napsal literární scénář. O úspěchu filmového zpracování hovoří jak dobová kritika, tak oblíbenost u řad generací diváků.

5.2 Téma

Téma filmu *Ostře sledované vlaky* se shoduje s prózou, ale autor zde klade větší důraz na sexuální podtext. Díky tomu se odlišuje i charakter postavy Miloše Hrmy, který ve filmu zdaleka není takovým introvertem. Jiří Menzel rozpracovává původní motiv komičnosti a grotesknosti v kontrastu s tragičností. Zároveň prohlubuje problematiku zobrazování banálních a všedních problémů obyčejných lidí, kteří jsou ve vyhrocených situacích postaveni před životní rozhodnutí.

5.2.1 Motivy

5.2.1.1 Čepice

Milošova čepice, důležitý motiv filmu, odkrývá niterní znaky mladíkovy osobnosti, které jsou v novele představeny prostřednictvím jeho vnitřního dialogu. Čepice mladíka doprovází při všech zásadních událostech a jen málokdy se mladík ve filmu objeví na scéně bez ní. Čepice má být symbolem Milošova bytí a zároveň také jeho mužství. Přichází o ni v jen nejvyhrocenějších momentech svého života.

V počáteční sekvenci Miloš pomocí komentáře mimo obraz představuje historii své rodiny a její členy, kteří se na základě svých činů nějak „proslavili“. Matka mladíka během jeho vyprávění obléká do naškrobené uniformy a nakonec mu obřadně pokládá na hlavu čepici, která ho má předurčit k velkým činům a udělat z něj důležitou osobnost.

Aniž by sundal čepici, prožívá Miloš své první obrovské zklamání, když selhává při milostném pokusu se svou přítelkyní Mášou u jejího strýce ve fotoateliéru. Když se následně rozhodně spáchat sebevraždu, nahý a jen s čepicí přistupuje k zrcadlu. Se smutným pohledem čepici odkládá teprve, když vstupuje do vany plné horké vody.

O čepici mladík také přichází, když stojí tváří tvář smrti z rukou říšských vojáků. Jeden z vojáků SS Milošovi čepici s úšklebkem snímá na znamení toho, jak je pro ně nepodstatný. Poté, co zjizvený velitel zahlédne Milošovy zhojené rány, dokazující, že se svého života chtěl vzdát z vlastní vůle, mu čepici vrací a propouští ho z vlaku. Je mu jasné, že Milošův osud už je stejně zpečetěn.

Znovu je mu čepice na poslední chvíli sebrána výpravčím Hubičkou, když ho Viktorie Freie přizve, aby jí dělal společnost na kanapi pana přednosta. Je možné, že je při svém druhém milostném pokusu úspěšný právě proto, že o čepici přišel.

Na konci filmu, když se stanicí ozve ohlušující výbuch, přivane síla detonace Milošovu čepici k nohám milované Mášenky. V dále doznívají poslední odražené exploze muničních vagonů a čepice u Mášinych nohou tak oznamuje Milošovu smrt.

5.2.1.2 *Sebevražda*

Sekvence zachycující Milošův pokus o sebevraždu doprovází atmosféra nasycená tragikou, která zároveň odráží rozpoložení postavy. Přípravu k sebevražednému úkonu vykonává mladík obřadně a pečlivě, za doprovodu pravidelného bouchání zednického kladiva a tekoucí vody v koupelně. Podobně jako je v začátku oblékán do uniformy, nyní ji rituálně svléká a pečlivě ji ukládá na postel. Další záběry zachycují detaily Milošových rukou, které po spuštění vody z kohoutku rozepínají knoflíky uniformy, stírají páru na zrcadle v koupelně, ale také připravují ostré břitvy k plánované sebevraždě. Samotný čin probíhá jen s náznakem emocí. Záběr se přesouvá na Milošův obličej, na němž je vidět, jak bolestivě sykne, když si jednou rukou podřezává zápěstí druhé ruky. Ránu na druhé ruce si způsobí naražením zápěstí na břitvu předem připevněnou do připravené stoličky.

Jakoby zásahem „vyšší moci“ se v poslední chvíli k Milošově bezvládné postavě dostává zedník. Když zedník spěšně odnáší Miloše zahaleného jen ručníkem, je pozornost opět zaměřena na Milošovy ruce. Záběr kamery se zastavuje na propagandistickém plakátu s Hradčany, jimž hrozí zmocnění obří rukou s drápy se symbolem srpů a kladiva. Dvojsmyslnost situace pojmenovává nápis křičící z plakátu – *Zachvátí-li tě, zahyneš!* Výraz Milošovy tváře i pozice jeho těla v zedníkově náručí připomíná Kristovo biblické snímání z kříže.

Jizvy na Milošově zápěstí dále předurčují jeho osud. Toto znamení ho zachrání před jistou smrtí v lokomotivě nacistického vlaku, díky tomu, že si těchto známek vlastního selhání všimne velitel SS, sám poznamenaný jizvou přes celou tvář.

S poukazováním na zjizvená zápěstí se pak Miloš snaží dovolat se rady, jak se zbavit svého sexuálního komplexu. Do této snahy zapojuje všechny osoby, se kterými se od té doby setkává, včetně místního faráře.

5.3 Prostředí

Jiří Menzel společně se svým štábem skvěle vystihl Hrabalův popis jednotlivých prostředí, v nichž se odehrávají zásadní obrazy celého příběhu. Povedlo se mu zobrazit intimitu doprovázející Milošovo uléhání se svou přítelkyní Mášou ve zhasnutém ateliéru, mladíkův rozhovor s paní přednostovou v temném sklepě ozářeném

jen maličkým světýlkem a stejně tak i jeho ztrátu panictví v přednostově kanceláři. Velmi výstižná je v Menzelově pojetí i atmosféra hodinového hotelu, kde se Miloš pokouší o sebevraždu. Když zedník nese v náručí bezvládného Miloše, z pokojů vybíhají polonahé ženy, aby se podívaly, co se stalo a jejich protějšky je bez velkého nadšení nenápadně strkají zpět do pokojů.

Film se točil na nádraží v Loděnicích u Prahy. Trať zde prochází údolím a je krytá ze všech stran. Menzelův štáb si lokaci vybral také z toho důvodu, že trať v té době nebyla moc frekventovaná a disponovala přívětivým a ochotným přednostou. Natáčelo se v roce 1966, v období určitého uvolnění v umění, zejména ve filmu. Když si jel Menzel Oscara za nejlepší zahraniční film vyzvednout, doprovod mu dělala Jitka Bendová, představitelka Máši.

Doba rozvoje československého filmu a velký příval nových filmových počínů byly zastaveny vpádem Varšavských vojsk v srpnu 1968.

5.4 Postavy

5.4.1 Miloš Hrma

Režisér Jiří Menzel pro postavu hlavního hrdiny vybral zpěváka Václava Neckáře, už ve své době známého na poli pop music. Mladík prokázal v *Ostře sledovaných vlacích* velké herecké schopnosti, a proto s ním Jiří Menzel spolupracoval i v dalším filmu *Skřivánci na niti* z roku 1969, který po natočení zůstal dvacet let ležet v trezoru. Při výběru herce, který měl představovat naivního a nezralého mladíka, se diskutovalo o herci Vladimíru Pucholtovi, nebo si tuto roli mohl zahrát taky sám režisér Jiří Menzel. Neckář však nejvíce splňoval podmínky literární předlohy, kde Miloš Hrma působil jako plachý, velmi citlivý a nespělý mladík, který sotva odrostl chlapeckému věku a kterému čtenář a posléze i divák po celou dobu upřímně fandí. Václav Neckář působil ve filmu na diváka jak svou skoro chlapeckou postavou, tak i věčně udiveným výrazem, který evokuje Milošovu nedospělost.

Na rozdíl od literárního pojetí Miloše, který nám dává poznat svůj svět prostřednictvím vnitřního monologu, není Menzelův hrdina až takový introvert a stydlín. Hrabalův Miloš o svém sexuálním problému nemluví se všemi kolem a vnímá jej jako handicap. Filmový mladík naopak probírá své potíže s lidmi v okolí a žádá po

nich radu, jak se problému zbavit. Poznáváme tak postavu Miloše zvnějšku, a proto na nás působí otevřeněji.

Stanislava Přádná ve svém článku týkajícím se srovnání literárního díla a filmu *Ostře sledované vlaky* ve *Filmovém sborníku historickém 1* popisuje Menzelovo pojetí postavy Miloše oproti Hrabalovi jako značně zjednodušené, přestože z velké části představu z Hrabalovy knihy splňuje:

„Toto pojetí představuje Hrmu v poměrně jednoduché, i když nutno přiznat, že i hřejivé zlidštěné podobě. V podstatě se však jedná o jednostranně vykreslený typ citlivého prostáčka, jehož charakterizuje především dobráctví a dojemná chlapecká plachost, do níž se halí, ale s níž i bezelstně zjevuje svůj tíživý sexuální komplex. Oproti Hrabalovu Hrmovi, do detailu zniterněnému ve své pocitovosti, je emocionální založení filmového Hrmu Neckářova vyjadřováno zvnějšku. Herec sice sympaticky navozuje dojem mladistvé Hrmovy bezprostřednosti a naivity, ale u toho také zůstalo, kdežto vnitřní životnost a introvertnost se z postavy takřka úplně vytratily.“¹⁶

Z hlediska výrazových prostředků je pro Hrmu v Neckářově pojetí typická mimika, kterou ukazuje lehkou nezaujatost a střídmost emocí k dění okolo.

5.4.2 Výpravčí Hubička

Postavu výpravčího Hubičky brilantně zachytil herec Josef Somr, který citlivě vystihl povahu místního donchuána. Obrýlený Somr má daleko do ideálu žen, jeho postava výpravčího je však silná lidsky. Se svými milostnými zkušenostmi se nijak nevytahuje, ale použije je, aby poradil bezradnému a nezkušenému Milošovi. S lehkým nadhledem se baví všedním chodem staničky, přednostovou marnou snahou o povýšení i Milošovými eskapádami. Hubička s typickým ironickým úšklebkem nehlasně hodnotí jednání ostatních postav. Výpravčí Hrmovi pomůže se zasvěcením do světa sexu a přesvědčí Viktorii Freie, v podání Nadi Urbánkové, aby mu pomohla se změnit v muže. Charakter postavy se mění, když je Somr pověřen v rámci odboje vyhodit do povětří nacistický vlak, který pravidelně stanicí projíždí. Fakt, že po příhodě s telegrafistkou Zdeničkou ztrácí nárok na potenciální povýšení, ani to, že se bude muset dostavit

¹⁶ PŘÁDNÁ, Stanislava. *Prózy Bohumila Hrabala ve filmu, Ostře sledované vlaky*. In: Filmový sborník historický 1. Film a literatura. Praha: Čs. Filmový ústav, 1988, s. 211 - 216.

k disciplinárnímu řízení, jej z míry nevyvádí. Z protinacistické akce má ale strach, protože si zřetelně uvědomuje, že by to mohlo být to poslední, co v životě udělá. Miloš na sebe, v euforii z milostného zážitku a z vděčnosti ke svému vzoru, bere nebezpečný úkol. A zatímco Hubička čelí kárnému řízení kvůli skandálu se staničními razítky, stává se Milošovi odpálení nálože osudným.

5.4.3 Přednosta stanice

Do role přednosta stanice obsadil režisér Vladimíra Valentu. Přestože se jednalo o neherce, ukázal se Menzelův výběr správným. Valenta vystihl směšnost postavy a snahu o získání autority svých podřízených. Jako velmi výstižné se mi zdají i zoufalé cholerické výkřiky a nadávání na zkaženou dobu. Na rozdíl od literárního přednosta není příliš zvýrazněna povýšenost před okolním světem, a proto filmový přednosta zdaleka nevyznívá tak pedantsky jako v novele. Valentova postava se zde spíše jeví jako trochu komický stárnoucí chlapík, nade vše milující své holoubky, který trochu závidí výpravčímu Hubičkovi jeho nadhled a úspěchy u žen. Tomu ženy lehají na kanape bez přemlouvání, zatímco jemu nezbyvá nic jiného, než pak žehrat nad jeho roztrženým potahem.

Původně chtěl režisér Jiří Menzel pro roli získat herce Jana Vostrčila, on však v té době spolupracoval hlavně s režisérem Milošem Formanem a Menzelovu nabídku odmítl.

5.4.4 Vedlejší postavy

Z vedlejších Menzelových postav je rozhodně důležité zmínit radu Zednicka v podání herce Vlastimila Brodského. Grotesknost jeho postavy je krásně vidět ve scéně, kdy na mapě zaměstnancům stanice ukazuje, jak se vede říšskému vojsku a že díky taktickým ústupům vše nakonec vyhraje. Jelikož se děj odehrává na konci druhé světové války, divákovi je jasné, že i přes Zednickův výklad geniální německé strategie si říšská vojska nevedou nijak slavně, ale zároveň je vidět, že si sám rada jejich neúspěch jasně uvědomuje. Menzelův výběr herce Vlastimila Brodského je překvapivý, protože Brodský byl typickým představitelem kladných a komických rolí. V *Ostře sledovaných vlacích* se však představuje jako postava negativní, zároveň však velmi

směšná. Zajímavá je určitá typová podoba mezi představitelem rady Zednicka Vlastimilem Brodským a nenáviděným ministrem propagandy Goebbelsem.

Další roli obsazenou nehercem vytváří Alois Vachek. V *Ostře sledovaných vlacích* představuje nádražního pomocníka, který se vyznačuje zejména tím, že svou pozornost nejčastěji věnuje odbíjejícím hodinám, symbolu ubíhajícího života. Jindy pronáší monology většinou nesouvisící s promluvy ostatních postav, což ho představuje jako Hrabalova pábitele.

Dále bych chtěla zmínit Ferdinanda Krůtu v roli Mášina strýce. Hraje chlápneho fotografa, jemuž patří ateliér, kde oba milenci přespávají. Sáhne si na každou fotografovanou dívku, zatímco přítomné matky zakrývají svým dětem oči. Miloš v jeho ateliéru zažívá trapné chvíle, když při stále se otevírajících dveřích selhává při milostném sblížení s přítelkyní Mášou. Ráno se ateliérem ozývá ohlušující výbuch a Miloš sedí pod příznačným nápisem „za pět minut hotové“.

Sám režisér Jiří Menzel si zahrál postavu psychiatra Brabce, se kterým se Miloš setkává v nemocnici poté, co se pokusí o sebevraždu. Od něj se Miloš snaží vyzvědět něco o svém problému. Dozvídá se, že trpí „ejaculatio praecox“ a že doktor sám tímto problémem také trpěl. Radí Milošovi, aby při dalším milostném pokusu „myslel na fotbal“, což mladík později skutečně udělá.

V jedné ze ženských rolí se objevuje Nad'a Urbánková, „sexy symbol“ své doby jako krásná a nebezpečná spojka Viktorie Freie. Přinese na stanici třaskavinu určenou ke zničení nacistického vlaku a na základě nenápadného ponouknutí od výpravčího Hubičky, zbaví nesmělého mladíka panictví. Samotný akt probíhá jen v náznacích, divák vnímá pouze erotickou atmosféru. Co se děje v přednostově kanceláři, si může jen představit. Milošův přerod v muže dokazuje zvuk trhajícího se kanape a Viktorie pak důstojně odchází s výrazem dobře odvedené práce.

Další důležitou ženskou postavu vytváří Libuše Havelková, přednostova žena, kterou Miloš prosí, aby ho zaučila v sexu. Je zřejmé, že jí Milošův zájem lichotí, ale že jí v jejím věku nezbyvá už nic jiného, než cpát husí krk šiškami. Libuše Havelková ve filmu představuje starostlivou a zralou manželku podporující muže v jeho snaze o povýšení a nevdá jí ani jeho láska k holoubkům.

Krásnou a silnou ženu představující hraběnku Kinskou, Hubičkův ideál, hraje Květa Fialová. Ta si zahraje ve scéně, kdy hraběnka přijíždí na koni do stanice, aby řekla panu přednostovi, že se musí znovu vysvětit místní kostel a že v okolí upadají mravy. V době, kdy točila s Jiřím Menzelem film *Ostře sledované vlaky*, byla Fialová

už zkušenou a často obsazovanou herečkou a v koňském sedle seděla ve filmu již několikrát. Při natáčení *Ostře sledovaných vlaků* se však kůň kvůli hluku na dráze splášil a Květa Fialová z koně spadla. Po dotočení scény ji odvezli do nemocnice, kde 14 dní ležela s otřesem mozku.

Jitka Zelenohorská, často obsazovaná do filmů tvůrců mladé generace v 60. letech, v *Ostře sledovaných vlacích* přesvědčivě hraje krásnou naivní dívku, odpovídající Hrabalově popisu. Její Zdenička Svatá svým půvabným zjevem a roztomilým provokováním zláká Josefa Somra v roli výpravčího Hubičky k láskování a k následnému potrestání, orazítkováním jejího zadečku. Razítek si druhý den ráno všimne její matka Milada Ježková, která se následně rozhodne, že zařídí potrestání viníka. Lehký úsměv Jitky Zelenohorské doprovází matčino běsnění, když na odpovědných úřadech ukazuje pracovníkům dceřino pozadí a žádá trest pro výpravčího Hubičku. Krásná herečka byla oblíbenkyní režiséra Jiřího Menzela, a proto ji později obsadil i do svých dalších filmů (v roce 1968 hraje v Menzelově filmu *Zločin v šantánu*, a roku 1969 v jeho dalším filmovém přepisu Bohumila Hrabala *Skřivánci na niti*). Samotné orazítkování Jitčiny zadečku obstaral sám pan režisér, scény s Josefem Somrem se točily zvlášť. Po natočení byl však se zmiňovanými záběry problém. Nevědělo se, zda budou veřejností přijaty, nebo jestli nebudou odsouzeny. Nakonec však byla razítkovací scéna povolena a stala se kultovní.

Jitka Bendová hraje Mášu, přítelkyni Miloše Hrmy, je další Menzelovou skvěle obsazenou postavou odpovídající Hrabalově předloze. Krásná a bezelstná konduktérka Máša má Miloše nade vše ráda a trpělivě na něj čeká, než mu skončí služba. Nezlobí se na něj, když se po neúspěšném pokusu o milování v ateliéru jejího strýce Nonemana v Karlíně pokusí o sebevraždu. Když se pak Miloš z nemocnice vrátí zpět na dráhu, znovu jej po návratu z práce očekává. Jejich vztah režisér Menzel zobrazil v krásném momentu, kdy se Máša, stojící na vlakových schůdcích, naklání k Milošovi. Když se mají políbit, výpravčí v podání Josefa Somra škodolibě odpískává odjezd vlaku. Máša odjíždí a výpravčí do Milošových úst stále očekávajících polibek, vkládá píšťalku. Jitka Bendová dělala místo Václava Neckáře doprovod režiséru Jiřímu Menzelovi, když jel do Ameriky vyzvednout oscarové ocenění za nejlepší zahraniční film za rok 1967. Jela s ním zejména proto, že skvěle ovládala anglický jazyk.

5.5 Kompozice

Mnohohrstevnatý epizodický charakter Hrabalovy novely je ve filmu přetransformován do lineární kompozice. Bohumil Hrabal ve svém literárním scénáři upravil časové roviny do jednoho plynoucího příběhu. Díky tomu je také film oproštěn od v novele hojně užívaných retrospektiv. Nejedná se však o pevně danou dějovou linku, postavy se plynule přesouvají ze situace do situace, takže je splněno Hrabalovo epizodické rozlišování. Tuto metodu můžeme vidět například v momentě, kdy se Miloš s výbušninou v rukou chystá vyhodit ostře sledovaný transport do vzduchu, zatímco se na stanici odehrává šetření skandálu výpravčího Hubičky. Zároveň s tím vidíme Mášino toužebné očekávání Milošova návratu.

Z hlediska kompozice záběru využívá Jiří Menzel v *Ostře sledovaných vlacích* hlavně *kompozice centrální*, v níž je ve středu zájmu jedna nebo více postav, na jejichž jednání se máme soustředit. Některé pasáže filmu jsou však založeny na tom, že se záběr kamery přesouvá z hlavní postavy na její okolí. Prostřednictvím *panoramy* tak můžeme například jakoby Milošovým očima pozorovat, jak ubíhá krajina, zatímco on stojí uvnitř lokomotivy s rukama vzhůru před nacistickými vojáky.

5.6 Jazykové kódy filmu

Základní a zároveň nejmenší stavební jednotkou filmového snímku je **záběr**, který začíná i končí obrazovým stříhem. Jeho povahu určují tři základní charakteristické znaky. Prvním určujícím prvkem je **velikost** záběru, která zobrazuje určitý výsek reality, zabíraný kamerou a hranice daného obrazu určuje obrazový rám. Velikost záběru se rozděluje do šesti typů, který se může z hlediska různých zemí nebo žánrů filmu nepatrně odlišovat.

Všechny druhy záběrů, které v *Ostře sledovaných vlacích* filmaři využili, představím v prvních čtyřech minutách filmu.

Prvním typem je záběr *celku*. Zachycuje celé postavy jedné nebo více osob s jejich bezprostředním okolím. S tímto typem záběru se setkáváme hned na počátku filmu. Do divákova zorného pole přichází sám vypravěč, který se představuje jako

Miloš Hrma. Celkové záběry hlavní postavy vzápětí vystřídají přibližné obrázky a fotografie visící za Milošem, prostřednictvím kterých vypravěč divákovi představí svou rodinu. V dalším záběru se objevuje celková postava Milošovy matky. Pomáhá Milošovi s oblékáním a nabádá ho, aby byl hrdý na svou rodinu. Další záběr je věnován otci hlavní postavy, jehož nohy v děravých ponožkách zabírají polovinu obrazu, což umocňuje divákův dojem lenosti a nicnedělání, o kterém Miloš v souvislosti s otcem hovoří.

Milošův tatínek je zachycen také v podobě *detailu*, který je určen k zobrazení emocí doprovázejících daný záběr zejména pomocí výrazu snímané postavy.

Pomocí *velkého detailu* divák vidí ruku Milošova tatínka držícího hodinky, ve filmu symbolizující ubíhající čas a hrající tak v příběhu důležitou roli. Pro hrdinova otce jsou hodiny také symbolem zaběhlého řádu, kontroluje na nich podle životní praxe dojezdy vlaků. *Velký detail* slouží k vybudnutí diváka, aby odhalil skrytý význam a symboliku zachyceného objektu. Jako další příklad lze uvést čepici, kterou matka Milošovi obřadně nasazuje jako korunu a později mu ji německý voják (Jiří Kodet) z hlavy snímá. Ukazuje mu tak jeho bezvýznamnost, a zbavuje ho tím posledních zbytků jeho důstojnosti.

Se záběrem *polocelku* postav se setkáváme ve chvíli, kdy matka Miloše upravuje a říká, že mu to sluší. To doprovází Milošův stydlivý a skoro nevěřící pohled na ni. *Polocelk* zachycuje postavu zhruba od hlavy po kolena a má funkci popisnou. V takovémto záběru se postava projevuje pomocí mimiky a různých gest.

Pozornost upoutá detailní záběr Milošovy postavy, když ho kamera pomalu snímá od pat až k hlavě. Matka mu na hlavu obřadně nasadí ve velkém detailu snímanou čepici, která vytváří další zásadní symbol celého filmu.

Záběry opět vystřídají obrazy a fotografie, které vyprávějí o osudech Milošových příbuzných. Některé z nich jsou reálnými fotografiemi ze života spisovatele Bohumila Hrabala, z nichž na jedné se dokonce autor objevuje i se svým milovaným strýcem Pepinem. Pepinova postava je zachycena i na další fotografii, záhy je však přetřata černou páskou na znamení smrti. Páska má znamenat jak smrt Hrabalova strýce Pepina, tak Milošova fiktivního filmového příbuzného.

Posledním typem je záběr *velkého celku*. Zobrazuje části krajiny, města apod., má popisnou funkci a divákovi přibližuje prostředí, kde se děj odehrává. Velký celek byl použit v záběru, kdy Miloš jde do práce a divák vidí okolí, jímž Miloš prochází. Vidíme náves s kostelíkem a přilehlými domečky a v popředí projíždějící vojenský

automobil. Teprve když Miloš dojde až k vlakové stanici, objevují se titulky, které uvádějí film.

Druhým charakterizujícím znakem záběru je **délka**. Ta je určena stříhem a určuje dobu, po kterou divák určitý obraz sleduje. Délka souvisí s velikostí záběru a spolu s ní určuje obsah, tempo i celkovou délku filmového záznamu. Souvisí s akcemi, délkou komentářů a také s hudbou doprovázející jednotlivé scény. Délku záběru určuje zejména jeho funkce a význam, jež by měl být divák schopen dekodovat a zároveň zajistit, aby se u filmu nenudil.

V *Ostře sledovaných vlacích* jsou záběry zpočátku kratší a jsou určeny k představení jednotlivých postav. Jakmile začne Milošův monolog protínat dialog více postav, délka záběru se prodlužuje. Jako příklad lze užít dialog výpravčího Hubičky a eléva Hrmy o poloze návštěvníka v sedmé minutě filmu. Ty střídají velmi krátké záběry, které filmaři užili v následujících minutách. Miloš jejich prostřednictvím a pomocí doprovodného komentáře představuje kancelář stanice, její technické vybavení a funkci místních zaměstnanců. Délka záběru je v *Ostře sledovaných vlacích* závislá zejména na délce monologu či dialogu.

Poslední charakteristický prvek záběru se nazývá **rakurs**. Jde o úhel pohledu kamery, která díky různému sklonu snímá určený objekt. Z hlediska úhlu kamery k lidské postavě se rozlišují tři úrovně. Z filmu *Ostře sledované vlaky* uvedu příklady těchto druhů na záběrech od desáté minuty filmu. Máša přijíždí vlakem ke stanici a Miloš k ní přichází, aby ji pozdravil. Prvním úhlem kamery je *normální pohled*, kdy je kamera umístěna v úrovni očí snímané postavy. Tento pohled je užíván ve filmu nejčastěji, protože nijak nezkrsluje proporce postavy.

Když se Máša sklání k Milošovi, aby ho políbila, je kamerou zabírána zdola z *podhledu*. Stříhem se další záběr kamery přesouvá na Miloše, který čeká na polibek a kamera ho snímá shora z *nadhledu*. Po odjezdu vlaku zabírá kamera výpravčího Hubičku a Miloše normálním pohledem.

5.6.1 Kamera

Dalším důležitým jazykovým kódem je **pohyb kamery**, a to statický záběr a pohybový záběr, z čehož většina takových záběrů začíná i končí opět záběrem statickým.

Pohyb kamery, který se nazývá *panorama*, můžeme vidět v patnácté minutě. Po kolejích přijíždí drezína s radou Zednickem. Kamera horizontálně zabírá zprava přijíždějící vůz z jednoho pevného bodu, dokud nepřijede přímo před ni. *Panorama* také zachycuje sekvenci záběrů Miloše stojícího před ozbrojenými Němci. Ruční kamerou z jedoucího vlaku spolu s Milošem pozorujeme krajinu a běžné dny neznámých lidí, zatímco jeho vlastní osud je v tu chvíli velmi nejasný. Pomalým pohybem vertikální *panoramy* zdola nahoru zachycuje kamera Milošovu postavu, zatímco on představuje vlastní rodinu monologem mimo obraz.

Následující scény, kdy se kamera zaměřuje pomocí stříhu na osazenstvo stanice, jsou natočeny statickým záběrem. Jedná se o krátké průstřihy z jednoho bodu, bez jakéhokoliv pohybu kamery. S jejím pohybem souvisí také momenty ve filmu, kdy kamera změní polohu. Zaměřuje se přímo na hlavní postavu, do pozice, jež spojí zorný úhel kamery s očima Miloše Hrmy. Takový záběr má vyvolat dojem, že divák prožívá děj přímo prostřednictvím hlavní postavy.

S pohybem kamery také souvisí pojetí *závěrečné* stříhové sekvence filmu. Na staničce právě skončilo řízení s výpravčím Hubičkou, přednosta stanice ztratil naději na získání inspektorské zahrádky a kamera se přesouvá k obzoru po směru kolejí, kde se právě ozývá ohlušující výbuch vlaku. Máša je silou detonace přitisknuta na zeď stanice a doznívání exploze doprovází hysterický smích výpravčího Hubičky vytírajícího si přivanutý prach z očí. Milošovu smrt ohlašuje zvuk právě bijících hodin a čepice, která přistane u Mášinyh nohou.

Závěrečná scéna *Ostře sledovaných vlaků* měla původně vypadat jinak. Výbuch transportu měl Miloše jen vynést do koruny stromu, aby film neměl tragický konec, posléze se však režisér rozhodl nechat hlavního hrdinu zemřít.

Z hlediska barevného zpracování filmu je důležité upozornit na zjevný fakt, že je natočen černobíle, přestože v druhé polovině 60. let se v české kinematografii využívalo barevného materiálu. K černobílé formě se v tomto případě mohl Menzel uchýlit buď z důvodů ekonomických, nebo mu mohlo jít o autentičtější zachycení reality. Při natáčení *Ostře sledovaných vlaků* si Jiří Menzel vystačil se změnou světla

při citlivých scénách. Upravené světlo můžeme najít například v sekvenci, kde Miloš okouzleně a šokovaně pozoruje milostné seznamování německých vojáků s vojenskými sestřičkami.

Ke konečné podobě filmu velkým dílem přispěl i osobitý styl kameramana Jaromíra Šofra, který často spolupracoval právě s Jiřím Menzelem a Věrou Chytilovou.

5.6.2 Střih

Střihová skladba je založena na střihové sekvenci složené ze seřazených jednotlivých záběrů, která je spojena s dějem, prostorem, dialogem hlavních postav apod. Se změnou prostoru nebo času souvisí i změna sekvence a spojením záběrových sekvencí se tvoří konečná podoba filmu. Pro nás je zásadní *úvodní sekvence*, která uvádí diváka do děje. Jejím prostřednictvím představuje hlavní postavy filmu a celkovou tematiku filmu. Následují *expoziční sekvence*, které ukazují základní problematiku tématu a také příhody filmových postav. Sekvence jsou prokládány sekvencemi popisnými, které rozvíjejí příběhy jednotlivých postav a spojují záběry detailů, které se jich týkají. Film zakončuje *závěrečná sekvence* shrnující problematiku filmu. Zároveň díky ní může divák pochopit celkové vyznění filmu.

Střihové přechody mezi jednotlivými záběry určité sekvence a také mezi samotnými sekvencemi se nazývají „obrazová interpunkce“ a mají svou specifickou formu. Základní druh obrazové interpunkce se nazývá *ostrý střih*, který je použit ve většině filmu *Ostře sledované vlaky*. Jedná se o jednoduché ukončení prvního záběru a okamžitého započetí druhého. Jde především o záběry společné střihové sekvence. Dalším typem obrazové interpunkce, *roztmívačkou*, film *Ostře sledované vlaky* začíná. Obraz se objevuje přechodem z naprosté tmy. Naopak se *zatmívačkou* se setkáváme ve 42. minutě filmu. Miloš s Mášou přespávají u jejího strýce Nonemana v ateliéru. V momentu, kdy Miloš usíná, záběr se zatmívá a přechází do nového záběru, který zároveň navozuje dojem nového dne.

Jiří Menzel ve filmu často užívá záběry, kdy vedle sebe postaví dvě nesourodé situace. Ty mohou skrývat určitý význam nebo mohou ve svém pořadí působit komicky. Například záběr zachycující výpravčího Hubičku a přednostu stanice svádějící slečnu „sestřenicí“ v zatměné kanceláři, vystřídá záběr na Miloše, který bez většího zájmu o okolí pojídá svou svačinu. Jejich význam se propojí, když kamera

jakoby náhodou zachytne upřený a svůdný pohled slečny na zakřiknutého Miloše. Režisér také využívá záběru „vnitřní montáže“, který má ukázat děj dvou paralelních situací, přitom ta hlavní se odehrává v pozadí záběru. Takový záběr se objevuje na konci filmu, kdy na stanici probíhá šetření výpravčího Hubičky. Zdenička v popředí záběru podává svědectví a v pozadí Miloš vyndává ze zásuvky stolu výbušninu a zastupuje výpravčího, který musí zůstat v kanceláři a chystá se k plánované sabotáži.

Vzhledem ke střihu filmu je důležité zmínit Jiřinu Lukešovou, která svou prací zásadně přispěla k výslednému vyznění filmu *Ostře sledované vlaky*.

5.6.3 Zvuk

Režisér ve filmu využívá krátké hudební projevy. Ty výborně doplňují význam scén, jak můžeme vidět v momentě, v němž Miloš pozoruje dobře známou krajinu, zatímco se sám ocitne v bezprostřední blízkosti smrti. Situaci doprovází zpěvná optimistická melodie korespondující s Milošovým okouzlením všedními detaily. Začátkem filmu nás provází hudba na způsob nacistických pochodů, jež jsou charakteristické pro dobu, o které film vypráví. Dojem je však po ukončení titulků v rozporu s postavou přednosty stanice v pokálené uniformě a s holoubky na hlavě.

Velkolepá hudba skladatele Ference Liszta představuje majestátnost příjezdu rady Zednicka, jenž pak okázale vystupuje z drezíny. Lisztova hudba, která doprovázela pravidelné německé válečné týdeníky, je zde užita spolu s dělovými výstřely, což vede k umocnění tragikomičnosti Zednickovy postavy. Stejná hudba je pak užita i při jeho odjezdu ze stanice. Ve scéně, kdy Miloš přichází o panictví, použil Menzel fanfáry, dokazující jeho úspěch. Mladíkovu úlevu a konec veškerých traumat zažíváme jeho prostřednictvím, když za zhasnutých světel vítězí nad svou dřívější neschopností.

Menzel v *Ostře sledovaných vlacích* často využívá zvuků a ruchů okolního prostředí, které doprovází život na malém nádraží: houkání a rachot projíždějících vlaků, pištění králíka, jehož život leží v rukách přednostovy manželky, cvakání přístrojů v nádražní kanceláři nebo bijící hodiny, které jsou alegorií k běhu života na malém omšelém nádraží a jež jsou také jediným hudebním doprovodem konce filmu a zároveň signálem Milošovy smrti.

V *Ostře sledovaných vlacích* prokázal skvělou práci Jiří Šust, autor hudby. S Jiřím Menzelem začal pracovat už na filmu *Perličky na dně* (1965) a díky jejich vzájemné spolupráci u většiny Menzelových filmů Šustovu hudbu diváci dobře znají.

5.6.4 Promluvy

Menzel nevytvořil doslovný přepis přímých řečí z Hrabalovy novely a ani nekládal svým postavám do úst Hrabalovy časté metafory a nezvyklá slovní spojení. Mnohdy je nahradil krátkými slovními promluvami a vizuálními prvky, které ve spojení s vybranou hudbou navodily dojem spisovatelovy poetiky. Stejným způsobem se Menzelovi povedlo vystihnout Hrabalovo okouzlení nad všedními skutečnostmi, ze kterých podle Hrabalova vzoru dokázal vytvořit umělecky působivé filmové obrazy. Například ladný odjezd hraběnky Kinské, na jejíž pozadí, usazené v koňském sedle, se zalíbením hledí jak okouzlený Hubička, tak i přednosta stanice.

Režisér také využívá téměř nezmatelných gest, která odpovídají spisovatelovým zmínkám o lidskosti obyčejných lidí, zejména v groteskních situacích. Například když si u soudu zloděj drůbeže (Pavel Landovský) stydlivě zakrývá oči během toho, když rozohněná matka ukazuje dceřin orazítkovaný zadeček všem přítomným. Ve filmových titulcích se však jméno Pavla Landovského vůbec neobjevilo. Dalším příkladem může být dýchnutí výpravčího Hubičky na razítko stanice. Následně ho obřadně předává radovi, což později vyzdvihuje ironii kárného šetření výpravčího Hubičky, vedeného právě radou Zednickem kvůli „zneuctění a zhanobení státního jazyka němčiny“ při orazítkování pozadí telegrafistky Zdeničky.

6 Ostře sledované vlaky - srovnání literárního díla a filmu

6.1 Téma

Tematická složka novely i filmu zůstává stejná, kvůli autorským pohledům však vyvstávají určité odlišnosti.

Bohumil Hrabal ve své knize představuje mladého muže na prahu dospělosti, řešícího problém sexuální neschopnosti, který ho dokonce dožene až k pokusu o sebevraždu. Ani v této snaze však není Miloš úspěšný. Na pozadí válečných událostí není schopen prožívat nic jiného než své niterní drama a zoufale se ho snaží vyřešit. Přestože novela vypráví o velmi vypjaté době plné strachu, běh života v malé stanici Kostomlaty probíhá naprosto normálně, skoro až nudně. Postavy v knize žijí svým všedním a obyčejným životem a klidný chod železniční stanice nanejvýš občas rozvíří nějaká aférka výpravčího Hubičky nebo křik přednosta stanice. Válka se do jejich životů promítá jen místy, jakoby mimochodem. Stanicí projíždí ostře sledované transporty plné munice a zbraní, partyzáni odmontovávají kolejnice a v dáli hlučí nálety. Miloš nakonec přichází díky Viktorii Freie o panictví, a jako kdyby o nic nešlo, vystřídá výpravčího Hubičku při nebezpečném úkolu zneškodnit jeden z ostře sledovaných vlaků.

Hrabal se zaměřuje na antihrdinu z okraje společnosti. Ten se hlavně díky shodě náhod a za dramatických okolností stává mužem schopným konat hrdinské činy. Tematika novely je kromě uvedených motivů založena na zobrazení všedních okamžiků a rutinní každodennosti. Hrabal v obyčejných věcech dokázal vidět věci naprosto jedinečné a krásné. Takovým způsobem popisuje například trosky z letadla, které Milošův tatínek rozebírá a pak je u sebe doma shromažďuje:

„A sněhem ušlapanou cestičkou, která už vedla k těm černým tryskám, kráčel můj otec, nesl nějaký stříbrný hudební nástroj a usmíval se a třásl těmi stříbrnými střívkami, nějakými trubičkami. Ano, byly to trubičky z letadla, trubičky, kterými tekla benzín, a já jsem až doma navečer poznal, proč tatínek měl z téhle kořisti takovou radost. Rozřezal je na stejné kousky, vyleštil, a potom vedle těch šedesáti lesklých trubiček položil svou patentní tužku s vysouvací tuhou.“¹⁷

¹⁷ Hrabal, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 8.

Téma všednosti bylo ve filmovém zpracování také často zobrazováno, zdaleka však ne v takové míře jako v novele. Film je mnohem více zaměřen na Milošův osobní problém, jehož formu řešení Menzel dovedl až do krajností. Psychiatr Milošovi doporučí, aby si k tomuto účelu našel dívku nejlépe lehčích mravů. Mladík se pak vyptává všech mužů, které potká, jestli nějakou takovou dívku neznají.

Rozdílná je také erotická scénka s orazítkováním pozadí krásné Zdeničky. Hrabal se epizodce věnuje jen zkratkovitě, když o ní přednosta stanice vypráví Milošovi, který se právě vrací z nemocnice zpět do práce. Menzel se tomuto tématu věnuje více. Spolu s kameramanem vytvářejí několikaminutovou sekvenci, v níž krásná dívka laškovně výpravčího vyprovokuje při nudné noční směně.

Největším rozdílem nacházíme v zobrazení Milošovy smrti. Tomu však předchází rozdílné pojetí mladíkova rozhodnutí, chopit se nebezpečného úkolu a zničit německý muniční vlak. V Hrabalově textu se Miloš rozhoduje vzít na sebe odpovědnost za výpravčího Hubičku, který dostává strach, protože si uvědomuje, jaké riziko celá akce skýtá. Miloš si potenciální nebezpečí také uvědomuje, ale díky euforii z milostného opojení si jej nepřipouští.

Ve filmovém zpracování se Miloš Hrma chopí úkolu kvůli vyšetřování výpravčího Hubičky, jež probíhá právě, když určený vlak projíždí stanicí.

V novele Bohumil Hrabal dopodrobna a naturalisticky popisuje, jak Hrma pomalu umírá. Poté, co Miloš shodí nálož ze stožáru semaforu do jednoho z vagonů ostře sledovaného transportu, střelí jej voják, hlídající v posledním vagonu. Současně s ním vystřelí i Miloš a padá ze stožáru do příkopu vedle raněného německého vojáka. Miloš utrpí průstřel plic a vojákovi způsobí smrtelný průstřel břicha. Miloš ví, že oba umírají a snaží se vojáka umlčet, aby už netrpěl a aby Milošovi svým křikem nepřivolával myšlenky, na které nechtěl myslet. Oba pak vedle sebe pomalu a bolestivě umírají jako oběti války, kterou ani jeden z nich nezačal.

Filmový konec postrádá realističnost Hrabalova popisu mladíkova umírání. Jiří Menzel měl původně v úmyslu tragický konec vynechat s tím, že výbuch vlaku Miloše jen vyhodí do větví stromu. Nakonec se režisér rozhodl Miloše nechat umřít, ale jen symbolicky (viz str. 34). Miloš shazuje ze stožáru výbušninu na vlak, ale z jednoho vagonu se ozve střelba. Raněný Miloš padá na střechu vlaku a ten ho odváží vstříc jasnému konci. Po skončení disciplinárního řízení všichni zúčastnění vycházejí ze stanice. Z dálky se ozývá detonace a vítr s sebou přivane jen Milošovu čepici, která ohlašuje jeho smrt.

6.2 Prostředí

Tvůrci filmu mají větší prostor k zobrazení prostředí děje a jeho atmosféry, než má k dispozici spisovatel. Pomocí odlišných jazykových prostředků tak Menzel dokázal oproti knižní předloze rozpracovat například komické setkání pana přednosty s Milošem u oprýskaného holubníku. Přednosta v zabílené uniformě a pokálené čepici, na níž sedají holoubci, vítá překvapeného Miloše nastupujícího do práce. Jakoby Milošovým očima pak můžeme také pozorovat vybavení dopravní kanceláře a prosté činnosti staničního personálu.

O filmovém přepisu prostředí z novely *Ostře sledované vlaky* se podrobně zmiňuji výše.

Děj novely se odehrává v malé stanici Kostomlaty nad Labem u Nymburka. Jiří Menzel svůj film natočil v málo frekventované staničce Loděnice u Berouna.

6.3 Postavy

Charaktery postav Jiří Menzel přejímá od spisovatele Bohumila Hrabala a výběr jednotlivých herců režisér s autorem prózy konzultoval. Představitelé hlavních rolí proto dosahují takřka zhmotnění Hrabalových knižních hrdinů.

Václav Neckář byl pro roli Miloše Hrmy předurčen i fyzickým zjevem a povahovými rysy. Přestože se jednalo o neherce, byl Neckář jako populární zpěvák zvyklý na kamery a projevil velké herecké schopnosti. Dnes si nikdo neumí představit vhodnějšího představitele Miloše Hrmy, než roztomilého a chlapeckého Václava Neckáře. Navzdory komediálnímu pojetí vystihl i rozjitřené nitro citlivého mladíka. Filmový Miloš je charakteristický svou mimikou a výrazovými prostředky, na rozdíl od literárního však dává své problémy více na odív a introvertnost postavy se tak vytrácí.

Také Josefa Somra určovaly k postavě výpravčího už jeho vnější dispozice. Hubička je jako člověk s množstvím životních zkušeností Milošovým rádčem, učitelem i vzorem. Josef Somr s prořídilými vlasy a kulatými brýlemi odpovídá literárnímu Hubičkovi zjevem i povahou. Přesvědčivě ztvárňuje člověka, který je, i přes svou slabost pro krásné ženy, lidský a empatický. Na rozdíl od knižního hrdiny je Josef Somr typický svým ironickým úšklebkem, se kterým trochu škodolibě pohlíží na

ostatní postavy příběhu. Přestože se chodem staničky nepokrytě baví, dokáže prokázat charakter, pomůže Milošovi a pomáhá i místnímu odboji.

Neherec Vladimír Valenta na mě jako přednosta stanice působí o poznání vlídněji než v novele. V literárním pojetí vyznívá povrchněji a nadutěji než jeho filmový představitel. Cholerický křik i povyšování nad zaměstnance je ve filmu zmírněno. Valenta tak působí hlavně jako komický mužík, který poněkud závidí výpravčímu Hubičkovi jeho oblibu u žen, a proto se zaměřuje hlavně na chov holubů.

6.4 Kompozice

Spisovatel Bohumil Hrabal pro novelu *Ostře sledované vlaky* použil mnohovrstevnatou kompozici, která umožňuje autorovi střídat časové linie. Hlavní rovina se od počátku rozštěpuje do dalších navzájem se prolínajících větví. Ústřední dějová linie je prokládána návraty do minulosti hlavního hrdiny, které vysvětlují jeho současné jednání. Do hrdinova subjektivního vyprávění autor vkládá jednotlivé epizody a příhody z různých časových rovin. Každá z nich má svůj smysl a vlastní pointu. Novela je rozdělena do šesti krátkých kapitol, z nichž první obsahuje představení Milošovy rodiny a předsudky místních obyvatel. Poslední kapitola popisuje Milošovo umírání společně s německým vojákem.

Bohumil Hrabal na žádost Jiřího Menzela upravil kompozici filmu tak, aby byla srozumitelnější a přehlednější pro běžného filmového diváka. Spisovatel napsal k filmu literární scénář, v němž urovnal roztříštěnost novely s permanentními odchylkami do jednotné dějové linie. Upravením časových rovin přichází film o Milošovy retrospektivní návraty v čase a veškerý děj se tak odehrává v přítomnosti.

6.5 Jazyk

Základ knižní předlohy *Ostře sledované vlaky* tvoří vnitřní monolog hlavního hrdiny, jehož prostřednictvím je vyprávěn děj knihy, jeho subjektivní pocity a zážitky. Příběh vypráví hlavní postava pomocí ich-formy. Milošův monolog je prokládán dialogy vedenými přímou řečí mezi ním a ostatními postavami novely. Jelikož se film odehrává v reálném čase, je tudíž časově omezený, a tak není možné, aby režisér jeho

prostřednictvím zachytil veškeré informace z literární předlohy. Rozsah knihy lze však ve filmu zobrazit pomocí obrazu a zvuku. Takovýmto způsobem pracoval i režisér Jiří Menzel, který zredukoval množství přímé řeči a přenesl je do jednotlivých scén.

6.6 Scénář a filmové zpracování

Scénář k *Ostře sledovaným vlakům* je kombinací literárního scénáře, na kterém spolupracovali Bohumil Hrabal a Jiří Menzel, a technického scénáře, jež vytvořil režisér Jiří Menzel. Základem literárního scénáře je novela *Ostře sledované vlaky* a zároveň slouží jako podklad k tvorbě scénáře technického.

Literární scénář obsahuje více informací, protože popisuje vlastní příběh. Vypráví, o čem příběh bude, kde se bude točit, jaké budou postavy, a také popisuje zvukovou složku v podobě dialogů ve formě přímé řeči. Literární scénář je rozdělen do obrazů, chronologicky seřazených, které jsou určeny zejména pro režiséra a ostatní pracovníky realizující film. Levá strana obsahuje popis scény a jednotlivých postav, pravá strana je určena dialogům. V literárním scénáři k filmu *Ostře sledované vlaky* je znatelně vidět osobitý styl spisovatele Hrabala, a má svou literární hodnotu.

Technický scénář řeší vztahy mezi záběry a jim určené realizační prostředky. Zpravidla je rozdělen na dvě strany, levá se věnuje obrazové složce a pravá zvukové podobě.

Jelikož je scénář k *Ostře sledovaným vlakům* zároveň literárním i technickým, jejich složky jsou sloučeny. Každá strana scénáře obsahuje technické parametry - číslo obrazu i jednotlivých záběrů, denní dobu a místo natáčení, zvukovou složku (dialogy a i ruchy okolí), herecké obsazení a také velikost záběru. Stejně tak zahrnuje i prvky scénáře literárního, to jest podrobný popis jednotlivých scén a dialogy postav.

Když porovnáme scénář *Ostře sledovaných vlaků* a konečnou podobu filmu, zaznamenejme určité odlišnosti.

Například hned první obraz popisující Miloše a Mášu natírající plot ve filmu úplně chybí. Stejně tak byl vynechán i obraz č. 2, kde se mají oba milenci setkat s německým vojákem a při níž se měly objevit titulky. Scéna č. 12 představující hraběnku přijíždějící na stanici, je na rozdíl od scénáře až za sekvencí zachycující Miloše čekajícího na polibek od Máši. Obrazy č. 18, 19, 20, jež zobrazují mladíka a jeho přítelkyni ve filmu opět chybí. Scéna č. 30 je ve filmu pozměněna; část monologu

přednosty stanice křičícího do světlíku je ubrána, zato je přidán příchod Máši za Milošem do stanice a také zvuk trhajícího se kanape. Ze scény č. 33 režisér ve filmu upustil od přednostova zašívání kanape. Setkání Miloše s Mášou ve vlaku z obrazu č. 42 je ve filmu také vypuštěno. Záběrová sekvence č. 48 ve scénáři vysvětluje, jak se Miloš dostal k břitvám, jimiž si později podřezává zápěstí - mladík si je nechá po ranním holení u strýce Nonemana. Ve filmu není původ břitev objasněný. Obraz č. 67, kde je pozornost kamery zaměřena na mladíkovu čepici, jak ji po svém návratu z nemocnice vyndává zaprášenou ze skříně, se opět vyskytuje pouze ve scénáři. Také scénu 82, ve které se od manželky přednosty stanice dozvídáme, že se místní kostel musí znovu vysvětit kvůli panu faráři, ve filmu neuvidíme. Ve scénáři Miloš umírá poté, co se lekne německého vojáka a padá na střechu vagónu. Závěr měla podle scénáře doprovázet Eroica od Beethovena, ve filmu je hudební doprovod realizován jen pomocí hodin ohlašující Milošovu smrt.

7 Závěr

V první části své práce jsem se zabývala rozborem novely Bohumila Hrabala *Ostře sledované vlaky* a jejích složek. Druhou část jsem věnovala analýze stejnojmenného filmu režiséra Jiřího Menzela, který použil Hrabalovu knihu jako předlohu. Hlavním cílem mé práce byla komparace obou verzí.

Z hlediska literárního díla jsem zmínila důležitost podkladů k Hrabalově novele, zejména vzhledem k množství skrytých významů. Ty se však dají odkrýt jen v souvislosti s výše zmiňovanými texty (*Kain, Fádni stanice, Legenda o Kainovi*). Dále jsem rozebírala existenci a původ autobiografických prvků, které můžeme v díle nalézt.

Z rozboru filmového zpracování je patrné, jak podrobně znal Jiří Menzel spisovatelovu tvorbu. Režisér porozuměl Hrabalově poetice a vžil se do ní natolik, že dokázal věrohodně převést řeč knihy do řeči filmové. Menzelův film jsem analyzovala podle stejného systému jako Hrabalovu novelu. Zmínila jsem se o tom, jak je ve filmovém zpracování důležité herecké obsazení, sounáležitost filmového štábu a také prostředky filmové řeči (kamera, střih, hudba, apod.).

Jednotlivé prvky obou zpracování jsem pak použila při komparaci *Ostře sledovaných vlaků* jako literárního díla a stejnojmenného filmu. Ze vzájemného srovnání obou děl vyplývá nejen osobitý režisérův styl, ale i to, jak obě díla obohatila českou prózu i kinematografii.

Práce mi pomohla lépe pochopit osobnost Bohumila Hrabala a také jeho specifický způsob tvorby. Z hlediska filmu jsem se naučila dívat na každý film jinými očima a také lépe chápat jazykové kódy filmů, jejichž prostřednictvím režisér komunikuje s divákem. Jiným způsobem se teď dívám i na film *Ostře sledované vlaky*, v němž jsem v průběhu své práce našla mnoho skrytých významů a odkazů, které nejsou při prvním zhlédnutí patrné.

Při psaní své bakalářské práce jsem kromě primární literatury využila i literaturu odbornou, která byla nejvíce zaměřena na prostředky, jimiž film komunikuje s divákem. Audiovizuální prvky užití v *Ostře sledovaných vlacích* režiséra Jiřího Menzela jsem analyzovala zejména na základě studijních přednášek od pana doktora Maška, působícího na Katedře výtvarné kultury na Západočeské univerzitě. Při shromažďování informací jsem navštívila Národní archiv v Praze, kde jsem měla možnost nahlédnout do scénáře k filmu *Ostře sledované vlaky*.

8 Seznam literatury a zdrojů

8.1 Literatura

- BALUCH, Jacek. *Kain podle Hrabala*. Přeložila Marie Havránková. Praha: Academia, 2012. ISBN 978-80-200-2199-1.
- ČERMÁKOVÁ, Dana. *Pábitel Jiří Menzel*. Imagination of People, 2010. ISBN 978-80-904214-8-6.
- HRABAL, Bohumil. *Jarmilka*. Praha: Pražská imaginace, 1992. ISBN 80-7110-049-8.
- HRABAL, Bohumil. *Morytáty a legendy*. Praha: Mladá fronta, 2000. ISBN 80-204-0822-3.
- HRABAL, Bohumil. *Ostře sledované vlaky*. Praha: Československý spisovatel, 1980.
- HRABAL, Bohumil. *Židovský svícen*. Praha: Pražská imaginace, 1991. ISBN 80-7110-022-6.
- Kolektiv autorů. *Český hraný film IV. 1961-1970*. Praha: Národní filmový archiv, 2004. ISBN 80-7004-115-3.
- KYUCHIN, Kim. *Česká literatura v intermediální perspektivě. Vzájemný vztah filmu a literatury*. Stanislava FEDROVÁ (ed.). Praha: Akropolis, 2011. ISBN 978-80-87481-02-8.
- MAZAL, Tomáš. *Spisovatel Bohumil Hrabal*. Praha: Torst, 2006. ISBN 80-7215-226-2.
- MENZEL, Jiří. *Tak nevím podruhé*. Praha: MOTTO, 1998. ISBN 80-85872-91-9.
- MENZEL, Jiří. *Tak nevím*. Praha: MOTTO, 1996. ISBN 80-85872-54-4.
- MONACO, James. *Jak číst film*. Přeložil T. LIŠKA. Praha: Albatros, 2004. ISBN 80-00-01410-6.
- PŘÁDNÁ, Stanislava, ŠKAPOVÁ Zdena a CIESLAR, Jiří. *Démanty všednosti: Český a slovenský film 60. let*. Praha: Pražská scéna, 2002. ISBN 80-86102-17-3.
- PŘÁDNÁ, Stanislava. *Prózy Bohumila Hrabala ve filmu, Ostře sledované vlaky*. In: Filmový sborník historický 1: Film a literatura. Praha: Čs. Filmový ústav, 1988.
- PYTLÍK, Radko. *Bohumil Hrabal*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0239-0.
- SEDLÁČEK, Jaroslav. 100 let českého filmu. *Cinema*. 1998. 4(8) 50-55.

ŠKVORECKÝ, Josef. *Všichni ti bystří mladí muži a ženy*. Praha: Horizont, 1991. ISBN 80-7012-055-X.

ZGUSTOVÁ, Monika. *V rajské zahradě trpkých plodů: O životě a díle Bohumila Hrabala*. Praha: Mladá fronta, 1997. ISBN 80-204-0663-8.

8.2 Internetové zdroje

PÁDIVÝ, Petr. *Ostře sledované vlaky-komparace literární předlohy a inscenace*. In: Divá báze.cz [online]. 20. 11. 2014 [cit. 2. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.divabase.cz/recenze/1055-ostre-sledovane-vlaky-komparace-literarni-pedlohy-a-inscenace.html>.

9 Resume

This work deals with a comparison of the book and the film both called *Closely watched trains*. It examines elements of a literary form of the book written by Bohumil Hrabal and its identically named movie transcript by Jiří Menzel. Based on individual components of both writings was done a mutual comparison of the literary and film form of *Closely watched trains*. The conclusion of the work is focused on the comparison of the screenplay and film.

10 Přílohy

1. Josef Hrabal a Bohumil Hrabal
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
2. Přednosta stanice (Vladimír Valenta)
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
3. Miloš (Václav Neckář) a Máša (Jitka Bendová)
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
4. Rada Zednicek (Vlastimil Brodský)
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
5. Telegrafistka Zdenička (Jitka Zelenohorská) a výpravčí Hubička (Josef Somr)
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
6. Výpravčí Hubička (Josef Somr)
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.
7. Plakát v hodinovém hotelu v Bystřici u Benešova
Ostře sledované vlaky [film]. Režie Jiří MENZEL. Československo, 1966.

Obrázek 1 - Josef Hrabal a Bohumil Hrabal, poč. 50. let

Obrázek 2 - Přednosta stanice (Vladimír Valenta)

Obrázek 3 - Miloš (Václav Neckář) a Masha (Jitka Bendová)

Obrázek 4 - Rada Zednicek (Vlastimil Brodský)

Obrázek 5 - Telegrafistka Zdenička (Jitka Zelenohorská) a výpravčí Hubička (Josef Somr)

Obrázek 6 - Výpravčí Hubička (Josef Somr)

Obrázek 7 - Plakát v hodinovém hotelu v Bystřici u Benešova